

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI
FILOZOFICKÁ FAKULTA
KATEDRA KLASICKÉ FILOLOGIE

Minucius Felix: Octavius

Diplomová práce

Autor práce: Bc. Lukáš Rak
Vedoucí práce: PhDr. Jiří Šubrt, Ph.D.

2012

PALACKÝ UNIVERSITY OLMOUC
PHILOSOPHICAL FACULTY
DEPARTMENT OF CLASSICAL PHILOLOGY

Minucius Felix: Octavius

Thesis

Author: Bc. Lukáš Rak
Supervisor: PhDr. Jiří Šubrt, Ph.D.

2012

ČESTNÉ PROHLÁŠENÍ

Já, níže podepsaný/á student/ka tímto čestně prohlašuji, že text mnou odevzdané závěrečné práce v písemné podobě, nebo na CD nosiči, je totožný s textem závěrečné práce vloženým v databázi.

V Olomouci dne

.....
podpis studenta/ky

(Zadání vysokoškolské kvalifikační práce)

ABSTRAKT

Cílem předkládané diplomové práce je nový český překlad latinského apologetického spisu *Octavius* římského autora afrického původu Minucia Felika. Již existující překlad F. Stiebitze je zastaralý a ne vždy zcela srozumitelný, navíc v něm chybí některé pasáže latinského textu a postrádá obsáhlejší poznámkový aparát. Nový překlad se pokouší zprostředkovat jedno z prvních děl latinské apologetické literatury jazykem přístupným současnému čtenáři a zároveň je doplněn poznámkovým aparátem, který by měl vysvětlit některé aspekty římského náboženského života a reálií, na něž autor spisu naráží, a umožnit tak co nejlepší pochopení textu. K překladu je připojena úvodní studie zasvěcující čtenáře do kontextu latinské apologetické literatury a přibližující základní fakta o životě a díle jednoho z prvních latinsky píšících apologetů, Minucia Felika. V literárně historickém rozboru překládaného spisu je poukázáno na některé dodnes nevyjasněné otázky spojené s tímto dílem, jako jsou jeho datace a lokace, jeho literární struktura, využití konvencí filosofického dialogu a rozložení rolí postav, které v dialogu vystupují. Hlavní část předkládané práce pak tvoří vlastní překlad s poznámkovým aparátem.

KLÍČOVÁ SLOVA

apologetická literatura- křesťanství- Minucius Felix- pozdní antika

ABSTRACT

The aim of this diploma thesis is a new Czech translation of the Latin apologetic work *Octavius* which was written by Roman author of African origin Minucius Felix. Already existing translation of F.Stiebitz is outdated and not always entirely clear. Moreover, it lacks some passages of the Latin text and more extensive footnotes. The new translation attempts to convey one of the first works of the Latin apologetic literature in language more comprehensible for the contemporary reader and at the same time the text is supplemented with footnotes explaining some aspects of the Roman religious life and facts, mentioned by the author of the work. It should also enable the best possible understanding of the text. The introductory study is added to the translation. It initiates the reader into the context of the Latin apologetic literature and gives the reader an idea of the basic facts about life and work of one of the first apologists writing in Latin, Minucius Felix. In the literary and historical analysis of the translated work there are highlighted some still unclear issues which are associated with this work, such as its dating and location, its literary structure, the use of conventions of philosophical dialogue and the distribution of roles of the characters appearing in the dialogue. The main part of the thesis comprises an own translation with footnotes.

KEY WORDS

Apologetic literature- Christianity- Minucius Felix- late antiquity

Děkuji panu PhDr. Jiřímu Šubrtovi, Ph.D. za odborné vedení, pomoc a cenné rady při koncipování diplomové práce.

Prohlašuji, že předložená práce je mým původním autorským dílem, které jsem vypracoval/a samostatně. Veškerou literaturu a další zdroje, z nichž jsem při zpracování čerpal/a, v práci řádně cituji a jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

V Olomouci dne

.....

(podpis)

OBSAH

ÚVOD.....	1
1 APOLOGICKÁ LITERATURA.....	3
1.2 Minucius Felix.....	7
1.2.1 Octavius.....	8
2 OCTAVIUS.....	12
SEZNAM POUŽITÝCH ZKRATEK	69
SEZNAM ZKRATEK CITOVANÝCH DĚL	70
SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY	72
RESUME	74
SUMMARY	75

ÚVOD

Ačkoli si to mnozí z nás neuvědomují, stojí naše společnost na římsko-křesťanských základech. Než ale došlo ke spojení obou proudů, musela uplynout doba téměř čtyř staletí (křesťanství bylo prohlášeno za státní náboženství římské říše císařem Theodosiem v roce 395 n.l.), v nichž křesťany provázely časté perzekuce. V Římské říši totiž byla státní moc s římským, respektive s antickým náboženstvím v úzkém kontaktu. Důvod byl nasnadě, víra v pohanské bludy (jak to křesťané nazývali) pomáhala mj. udržet mezi lidmi klid a pořádek. Není tedy divu, že římská státní moc podporovala tradiční polyteistické náboženství a s obavou sledovala šíření křesťanství. Problém nebyl v odlišnosti názorů, ale v nepřizpůsobivosti křesťanů, kteří odmítali např. vykonávat oběti před sochou císaře, jehož kult se blížil kultu boha, a hrozilo tak podkopání základu státu. Nepoddajnost křesťanů vyústila v jejich veřejné pronásledování a vraždění (např. Neronovo pronásledování po požáru Říma v roce 64 n.l. nebo Diokleciánovo na začátku 4. století).

Jednou z cest, jak se sami křesťané snažili své učení obhájit před římskou státní mocí a stejně tak před veřejností, byly apologetické spisy. Ty měly rovněž ukázat, že křesťané nejsou pro Římskou říši nebezpeční. Snad prvním latinským apologetickým křesťanským spisem byl *Octavius* od římského autora afrického původu Minucia Felika.

Tento spis je kromě svého možného prvenství velice zajímavý tím, že nám zde autor ilustruje, jak tehdejší římská společnost asi vnímala křesťanskou víru a náboženství obecně a stejně tak nám ukazuje určité stádium ve vývoji křesťanské nauky, které nám umožňuje mnohá srovnání s její dnešní podobou. Sympatickým prvkem je i poměrná jednoduchost ve výkladu křesťanské zvěsti, která je jednak dána snahou přizpůsobit se adresátovi (římská veřejnost), jednak tím, že některé dnešní církevní teze pocházejí z pozdější doby (patristické nebo scholastické ideje).

Cílem mé diplomové práce je přeložit spis *Octavius* do češtiny pro širokou veřejnost. Můj překlad nebude prvním. V roce 1940 tak učinil prof. Ferdinand Stiebitz (*Octavius*, Praha 1940). Tento překlad je již však z hlediska užívaných slov zastaralý, obsahuje na dnešní dobu nedostatečný komentář a není vždy plně srozumitelný. Z nejasných důvodů navíc prof. Stiebitz zcela vynechal 10. kapitolu, a protože vycházel z edice J. P. Waltzinga (Desclee, De Brouwer et Cie 1909) navazuje po 3. souvětí 21. kapitoly pasáží o Saturnovi, která je v edici Reclam řazena až do 23. kapitoly. Dochází tak k záměně pořadí kapitol 22. - 23, 8.

Ve své práci jsem vycházel z edice Reclam, Minucius Felix: *Octavius*, Stuttgart 1993, která vyšla bilingvně s německým překladem prof. Bernharda Kytzlera. Dále jsem byl seznámen s edicí The Loeb Classical Library s anglickým překladem Geralda H. Rendalla, B.D., Litt.D., LL.D. (London 1977), a již zmíněným českým překladem prof. Ferdinanda Stiebitze.

1 APOLOGICKÁ LITERATURA

1.1 Vznik, vývoj a nejvýznamnější představitelé

Apologie se řadila k tradičním útvarům antické literatury (např. Platónova Obrana Sókrata) a jejím cílem byla obrana před nespravedlivým nařčením. Název vychází z řeckého výrazu *apologia*, což znamená obhajoba. V případě křesťanů se jednalo o obhajobu před pohanskými útoky. První křesťanské apologie se začaly objevovat v druhé polovině 2. stol. n. l. (v latinské podobě o něco později) a jejich produkce slábla nástupem Konstantina I. na počátku 4. stol. n.l., kdy bylo křesťanství zrovnoprávněno s pohanskými kulty (dokonce se stalo náboženstvím císařského dvora). Zpočátku jsou křesťanské apologie psány řecky: v Římě to bylo dílo Iústína, který v roce 165 n.l. zemřel mučednickou smrtí a získal tak přídvisko Martyr (mučedník). Ačkoli římsští apologeté v mnohém na řecké kolegy navázali, museli reagovat na specifika římské společnosti. V literární úrovni dokonce dokázali řecké vzory v mnoha směrech převýšit.¹ Důvod byl nasnadě. Prakticky všichni latinsky píšící církevní otcové byli školenými rétory, kteří před svou konverzí působili především jako advokáti nebo učitelé rétoriky. Své zkušenosti tak vložili do služeb nového náboženství. Rozdílný byl i záměr, s kterým svá díla psali. Zatímco na Východě (myšlena východní část římské říše) byla snaha smířit křesťanství s pohanským myšlenkovým dědictvím a najít mezi nimi styčné body, na Západě byl rozpor mezi pohanstvím a křesťanstvím pocíťován silněji. Důvodem bylo pravděpodobně filosofické myšlení, které bylo na Východě (oproti Západu) mnohem silněji zakořeněno, a v němž našlo křesťanství řadu styčných rysů. Římská vzdělaná elita tak byla připravena akceptovat křesťanskou zvěst méně než řecká.

Křesťanští apologeté kromě obhajoby svého učení kritizovali i antické náboženství z hlediska uctívaných bohů (srv. *Octavius* 20-21), náboženských obřadů, mystérií a úcty prokazované sochám a obrazům bohů (srv. *Octavius* 22-26). A nešetřili ani společnost.

¹ Šubrt, Jiří: Římská literatura, str. 358.

Nelíbila se jim bezohledná honba za majetkem (srv. *Octavius* 36, 4), záliba v krutých podívaných (srv. *Octavius* 37,11), sexuální nevázanost (srv. *Octavius* 28, 10) atd. Ušetřena nezůstala ani antická filosofie, kterou apologeté považovali, pokud nebyla spojena s vírou v pravého boha (srv. *Octavius* 19), za prázdné spekulace. Ukazovali na rozpory mezi učením a praktickým chováním filosofů: *Domyšlivost filosofů, těch zkažených, cizoložných tyranů, vždy připravených – jak dobře víme - výmluvně kritizovat své vlastní neřesti, si nezaslouží než naše pohrdání. My nedáváme svou moudrost okázale najevo, ale skrýváme ji ve svém nitru, my o vznešených zásadách neřečníme, ale žijeme podle nich* (*Octavius* 38, 5). Tato kritika ale nepředstavovala nic nového a apologeté mohli navázat na dlouhou tradici antického kritického myšlení. Často dokonce jen přejímali argumenty od moralizujících pohanských historiků, filosofů a rétorů či satirických básníků.² Křesťané se stavěli do role „cizinců na zemi“ (*peregrini in terris*) a distancovali se tak od pohanské společnosti, která je obklopovala. Ve své kritice tak byli komplexnější a nežádka radikálně odmítali antickou společnost.

Podobný postoj zaujali i ve vztahu k pohanské literatuře. Zavrhovali falešnou honbu za formální dokonalostí a stylistickou elegancí. Proti tomu stavěli prostý jazyk biblické zvěsti, jenž nevyžaduje žádných formálních příkras. Holá pravda je krásná sama o sobě, zatímco lež potřebuje rétorický vyzdobit, aby byla zastřena její pravá podstata (srv. *Octavius* 14). V této kritice se ovšem křesťanští autoři často dostávali do rozporu sami se sebou, protože na jedné straně odsuzovali používání rétorických prostředků a prosazovali ideál stylistické prostoty a jednoduchosti, na straně druhé se ale často při své kritice neváhali uchýlit ke stejným verbálním prostředkům, aby zvýšili působivost svých apologetických útoků.

Trojici prvních křesťanských latinsky píšících apologetů tvořili Tertullianus (asi 160- po 220 n.l.), Minucius Felix (2.-3.stol.n.l.) a Cyprianus (asi 200-258 n.l.). Každý z nich zvolil

² Šubrt, Jiří: Římská literatura, str. 365.

pro svou apologii jiný literární žánr: Tertullianus formu obhajovací řeči (spis *Apologeticum*), Minucius formu dialogu (spis *Octavius*) a Cyprianus formu dopisu (*Ad Demetrianum*).

Zrovnoprávněním křesťanství s pohanskými kulty a jeho povýšením na náboženství císařského dvora se křesťanští spisovatelé dostávají do nové pozice. Dřívější ostré výpady proti společnosti se mírní a produkce apologetické literatury slábne, jak již bylo dříve naznačeno. Jiří Šubrt k tomu poznamenává: „Církevní otcové 4. století vykazují vesměs mnohem vstřícnější vztah k antické literární tradici a místo jejího radikálního odmítání se snaží o její přizpůsobení křesťanským potřebám.“³ To znamená, že apologeticky laděné spisy ustupují do pozadí a křesťanští autoři začínají více využívat tradiční pohanské žánry, mimo jiné i lyrickou a epickou poezii.

Jedním z hlavních představitelů „nového směru“ v křesťanské literatuře byl Lucius Caecilius Firmianus Lactantius (260-325), jenž za svůj stylisticky dokonalý styl dostal přízvisko *křesťanský Cicero*. Vybroušený literární styl chápal jako účinný a tudíž bohubilý prostředek k přesvědčování pohanů, aby zavrhl bludy a dali se na pravou víru. Stejně nabádal i ostatní křesťanské apologety, aby podávali křesťanskou zvěst v atraktivnější formě, aby pronikla co nejvíce mezi pohanské publikum.

Ve svém díle *Divinae institutiones* se Lactantius pokouší o systematický výklad základů křesťanského náboženství v latinském jazyce. Adresátem není křesťanské, ale spíše vzdělané pohanské publikum. Podobně jako Minucius Felix se Lactantius nesnaží působit emotivně, ale přesvědčovat na základě logické argumentace s četnými odkazy na antické spisovatele. Snažil se ukázat, že kořeny polyteismu jsou ve zbožštění významných lidí (euhemérismus) a že linie poznání se vyvíjí od bludů (antické náboženství) k pravdě (křesťanství). Hegemonie křesťanství je potvrzena jeho schopností vzít si to nejlepší z antické

³ Šubrt, Jiří: Římská literatura, str. 367.

kultury, a „tak se stává přirozeným plodem klasické ‚moudrosti: proto nemusí nahánět strach a bez velkých problémů se může stát novým náboženstvím Říma.“⁴

V roce 410 n.l. se křesťané museli vypořádávat s těžkou situací. Po pouhých patnácti letech od povýšení křesťanství na státní náboženství Římské říše byl dobyt Řím, její centrum, jenž byl chápán jako „věčný“ (*Roma aeterna*). Přívrženci tradičního pohanského náboženství tuto skutečnost připisovali hněvu pohanských bohů, kteří tak Římány potrestali za příklon k novému náboženství. Křesťané tak museli opět své učení obhajovat a tyto spisy označujeme termínem pozdní apologetika.

Prvním významnějším pozdním apologetickým spisem byly Dějiny proti pohanům (*Historiae adversus paganos*) Hispánce Paula Orosia (asi 390- asi 420), které měly dokázat, že katastrofy postihovaly antický svět vždycky a nelze tedy spojovat pád Říma s přijetím nového náboženství. Nejvýznamnější autorem pozdní apologetiky byl ale Aurelius Augustinus (354-430). Ve svém díle O Boží obci (*De civitate Dei*) věnuje pádu Říma prvních deset knih (z celkových 22). Dobytí chápe jako další katastrofu, kterých již bylo v dějinách Římské říše mnoho i v době pěstování pohanských kultů a jako důvod udává trest za hříchy. Podle něj si tuto katastrofu antická pohanská společnost způsobila sama svou bezostyšnou touhou po moci. Ti, kteří vyplenění metropole přežili, mají naopak děkovat boží dobrotě (samozřejmě křesťanského Boha), která jim dala možnost učinit pokání. Důležitým prvkem Augustinovy apologetiky byla skutečnost, že zbavil římskou minulost slavné historie. Na konkrétních případech ukázal, že Římané nejsou ničím výjimeční ani morálně nadřazení ostatním národům. To ovšem nebylo ničím novým a Augustinus mohl navázat na dřívější autory (srv. Octavius 25, 2). Zásadní je ale Augustinova myšlenka, že křesťanství není spojeno s osudem Říma, neboť ten zanikne tak jako předešlé říše.

⁴ Conte, G.B.: Dějiny římské literatury, str. 569.

1.2 Minucius Felix

O Minuciově životě máme velmi kusé informace. Pravděpodobně pocházel z města Cirta na severu Afriky (dnešní Constantine v Alžírsku). Dobu, v níž žil, badatelé odhadují na základě jeho díla *Octavius*. Protože Minucius zmínil autory z 2. století n. l. Frontona (*Octavius* 9,6 a 31,2), musel žít někdy po roce 160 n.l., a jelikož je citován Lactantiem, žil někdy před rokem 310 n.l. Minuciův život tak spadá do rozmezí 2.- 3. století. Stejný problém je samozřejmě i s datováním díla samotného, ke kterému se přidává i otázka místa jeho vzniku, tj. zda byl napsán v Římě nebo v severní Africe.

Dodnes rovněž není vyřešena otázka (a při dnešních poznatcích ani nemůže být), zda tvořil před Tertuliánem (asi 160 - po 220) nebo až po něm. Teoreticky tak mohl být Minucius Felix prvním latinsky píšícím křesťanským apologetou. Kromě díla *Octavius* je mu přisuzován i spis O osudu aneb proti astrologům (*De fato vel contra mathematicos*), který se ale nezachoval. Ve svém díle Minucius, na rozdíl od Tertulliana, radikálně neodmítal antickou tradici, právě naopak, snažil se z ní vytěžit vše, co nebylo v příkrém rozporu s křesťanským učením. Stejně tak proti Tertullianově důrazu na city a emoce snažil se Minucius argumentovat logicky, odkazoval se na antické autory a zdržoval se odkazů na Bibli.⁵ Jeho záměrem bylo obrátit na víru římské vzdělané vrstvy, které Bibli jako autoritu neuznávaly. Proto ve svém spise základní dogmata křesťanské víry zmiňuje v obecné podobě nebo vůbec a snaží se vyhýbat kontroverzním aspektům křesťanského učení: nepoužívá odkazů na Starý zákon, nezmiňuje se o Kristových činech a zázracích, ani netvrdí, že Kristus je spasitel. Stejně tak pomíjí kázání, evangelia či skutky apoštolů. Mluví ale o jednotě Boha (*Octavius* 18-19), o boží Prozřetelnosti (*Octavius* 17-18), o zmrtvýchvstání (*Octavius* 34). Vše podepírá názory

⁵ Někteří badatelé přisuzují klidný tón a logickou argumentaci atmosféře doby, která pro křesťany znamenala relativní klid a která je výrazně odlišná od perzekucí za Tertulliana. Proto Minucia kladou až do doby 3. století (srv. Rankin, D. I.: *From Clement to Origen. The Social and Historical Context of the Church Fathers*. Great Britain 2006; Cousins, P. J.: *Great Lives in Troubled Times: The Date and Settings of the Octavius by Minucius Felix*. www.Biblicalstudies.org (12. 5. 2012)

antických filosofů. Dále vysvětluje *modus vivendi* křesťana, když mluví o křesťanské lásce (*Octavius* 31) skromnosti (*Octavius* 36) atd.

1.2.1 Octavius

Jedná se o kultivovanou filosofickou debatu, která odkazuje na tradiční antické filosofické dialogy, respektive na dialog Ciceronova typu: debata je zasazena do idylického prostředí (procházka po pláži do Ostie), což má navodit atmosféru poklidu a uvolněnosti. Autor stavící se do role nestranného soudce má být zárukou objektivnosti, ačkoli zjevně s jedním z mluvčích od začátku sympatizuje (Minucius je na Octaviově straně). Jako první dostává slovo ten, kdo nakonec prohraje (Caecilius), pak následuje krátký vstup autora v roli arbitra sporu (Minucius) a nakonec vystoupí se svým projevem pozdější vítěz (Octavius). Každá strana přednáší své názory ve formě jakési přednášky, přičemž si v mnoha věcech vzájemně neodporují, ale naopak se zpřesňují a doplňují (Octavius souhlasí s mnohými Caeciliovými tezemi, které ale „upřesňuje“). Minuciovi byl vzorem Ciceronův spis *De natura deorum*, což je podle badatelů patrné téměř na každé stránce.⁶ Filosofické dialogy obecně byly vesměs fikcí a skutečné historické postavy měly jen dodat váhu argumentům. Zda se Minuciův příběh zakládá na skutečné události, je dodnes předmětem sporu badatelů.⁷ Sám Minucius podává své dílo jako oslavnou vzpomínku na blízkého přítele, který náhle zemřel (*Octavius* 1).

V tendencích daných žánrem tak Minucius ve 40 kapitolách popisuje rozmluvu mezi pohanem Caecilium Natalem a křesťanem Octaviem Ianuariem, které se zúčastnil jako přímý svědek. Děj se odehrává během „podzimních prázdnin,“ kdy si tito tři přátelé udělali vycházku z Říma do Ostie, aby se zde vykoupli v moři. Když procházeli kolem sochy pohanského boha Serapida, prokázal jí Caecilius úctu, za což si vyslouží výtku od Octavia.

⁶ Vandenberg: *The Imitation of Some Structural Techniques in Cicero, Tacitus, and Minucius Felix*. Yale University – *Thesaurus Linguae Latinae* (Munich). Shedae 2007, str. 9

⁷ srv. Baylis, H. J.: *Minucius Felix and His Place among the Early Fathers of the Latin Church*. Great Britain 1928; Cousin, P.J.: *Vox Evangelica* 27 (1997) London.

Tato příhoda se stane záminkou k debatě o pohanském a křesťanském náboženství. Dílo je rozděleno do pěti částí: prolog, argumenty pohanské strany, přechodná pasáž, v níž vystoupí sám autor, argumenty křesťanské strany a závěrečný epilog. Prvně mluví Caecilius, který vznese proti křesťanství obvinění připomínající spíš snůšku pověr než seriózní filosofické argumenty. K zásadním věcem, které Caecilius křesťanskému náboženství vyčítá, patří jeho tajemnost: „*Proč nemají žádné oltáře, žádné chrámy, žádné známé sochy, proč nikdy nemluví veřejně, proč se nikdy neshromažďují bez přetvářky, pokud to, co tak pokoutně uctívají, není ostudné a trestuhodné* (Octavius 10, 2) a nevzdělanost jeho nositelů: „*když nějakí lidé bez hlubšího vzdělání, nedotčení vědeckým poznáním a neznající ani základní věci*“ (Octavius 5, 4). Dále křesťanům vyčítá víru v nesmyslné zázraky: „*A jaké úkazy a zjevení si křesťané vymýšlejí!*“ (Octavius 10, 5), včetně zmrtvýchvstání: „*Vykládají, že se po smrti znovu zrodí z prachu a popela a s neuvěřitelnou sebedůvěrou věří svým vlastním výmyslům.* (Octavius 11, 2), a ohlašování konce světa: „*Což nevyhrožují požárem celému světu a samotnému vesmíru i s hvězdami a nechystají se je obrátit v trosky?*“ (Octavius 11,1). Pak následuje krátký vstup autora, který pojednává hlavně o zrádnosti řečnického umění, kdy schopnější řečník dokáže svou výmluvností porazit i silnější a pravdivější argumenty. Jako poslední dostane slovo Octavius. Ten, jak je v apologetické literatuře zvykem, obrací všechna Caeciliova obvinění včetně pověr proti pohanům samotným (*retorsio criminis*). Takže, když mu je vyčítáno, že křesťané uctívají oslí hlavu, reaguje: „*Může být někdo tak hloupý, aby ji uctíval? A může být někdo ještě větší hlupák a věřit, že něco takového může být předmětem kultu? Jedině ten, kdo jako vy uctívá celé osly ve stájích spolu s vaší Eponou nebo kdo osly rituálně pojídá jako při kultu Isidy. Obětujete a prokazujete náboženskou úctu i hlavě býka nebo berana, vzýváte dokonce bohy, kteří jsou křížencem člověka a kozla či bohy s psí nebo lví hlavou* (Octavius 28,7) Na obvinění z arzenálu lidových pověr přičítajících křesťanům pořádání krvesmilných sexuálních orgií reaguje slovy: *Takové činy se spíše zrodily ve vašem rodě. Peršané mají*

právo mísit se s matkami, Egypťané a Athéňané uzavírat legitimní manželství se svými sestrami. Vaše historie a tragické hry jsou oslavou necudností, které vy rádi jednak čtete a jednak posloucháte. Tak uctíváte poskvrněné bohy, kteří se oženili s matkou, dcerou, nebo sestrou. Není tedy divu, že jste při tomto krvesmilstvu často přistiženi, a vždy se ho znova dopouštíte (Octavius 31, 3-4). Pod tíhou Octaviových argumentů nakonec Caecilius nejen uzná svou prohru, ale navíc sám konvertuje ke křesťanství (srv. *Octavius* 40, 1).

Quintus Caecilius Natalis pocházel pravděpodobně také z Ciry jako Minucius Felix. Snad odjel do Říma, aby u Minucia vykonával advokátní praxi. Ačkoli byl mladší než Minucius i Octavius, dokázal si získat jejich náklonnost a přátelství. Byl velmi zbožný, ovšem v tradičním antickém náboženství. Z jeho řeči je patrné, že je vzdělaný, dobře se orientuje ve filosofii (srv. *Octavius* 5, 13,3-13,5) a jeho pohanské přesvědčení není dáno ani tak neznalostí jako spíše zaslepeností. Minucius pravděpodobně svého praktikanta nepřesvědčoval, aby konvertoval ke křesťanství. To vidíme až u Octavia, který Minucia důrazně upozorňuje, že je nejvyšší čas, aby svého žáka vyvedl z temnoty pohanských bludů (srv. *Octavius* 3,1). Caeciliovo advokátní vzdělání se projeví i ve sporu, když vyzve Octavia k diskusi (která opět připomíná soudní líčení: soudce uprostřed, žalobce a obžalovaný po stranách). Během svého studia totiž Caecilius procházel řečnickými cvičeními, takže si byl jistý svými schopnosti argumentovat a vyvracet důkazy protistrany. To nás přivádí i k Caeciliově povaze. J. H. Baylis ho vidí jako člověka ješitného, vznětlivého, sebevědomého a nedůtklivého, na druhou stranu ovšem veselé povahy, nezákeřné a otevřené mysli, který dokáže uznat svou chybu⁸ (jak se taky na konci stane). Tyto vlastnosti projeví i ve své řeči. Začíná ji tím, že poklidně vysvětluje své teze (*Octavius* 5-7), pak přechází k rozhořčení (*Octavius* 8-11) a posměškům (*Octavius* 12-13) prokládaným hrozbami: „*Je třeba toto spiklenecké společenství zcela zničit a proklít*“ (*Octavius* 9, 1), aby nakonec svou řeč ukončil s úsměvem na rtech. Pak si dloube do

⁸ Baylis, H. J.: *Minucius Felix*. London 1928, str. 8.

Octavia, když ho označí za člověka rázu Plautova (*Octavius* 14,1). H. J. Baylis vidí v Caeciliově řeči myšlení římské mládeže, která není křesťanství nakloněna. Naopak je postižena skepticismem.⁹

Posledním a hlavním účastníkem rozpravy byl Octavius Ianuaris, který asi rovněž pocházel ze Cirty, kde snad vykonával advokátní praxi. V době dialogu mu bylo pravděpodobně kolem 30 let, byl ženat a měl malé děti. Ve své řeči se jeví jako člověk klidné povahy: počká až mu je dáno slovo, na úvod naznačí protichůdnost Caeciliových názorů, ale smířlivě je nepřičte lstivosti, ale pouhé nevědomosti (*Octavius* 16, 2-3), během svého výkladu se neposmívá ani nevyhrožuje, ale poklidně vyvrací argumenty.

Octavius si byl s Minuciem Felikem velmi blízký a měli hodně společného, jak dokládají úvodní kapitoly. H. J. Baylis soudí, že oba byli před konverzí rigidní pohané, kteří věřili pověrám o křesťanech. Potkávali se s nimi na soudech a byli přítomni mučení, které mělo z křesťanů vynutit přiznání, respektive donutit je k odvolání své víry. Zde na vlastní oči viděli četné příklady mučednické smrti. A snad toto stejně jako bližší zkoumání Kristova učení je přivedlo ke konverzi.¹⁰ (*Věřte nám, kteří jsme se k naší lítosti sami dopustili stejné chyby. I my jsme dřív byli zaslepení a hloupí a podobně jako vy jsme si mysleli, že křesťané uctívají nestvůry, žerou nemluvňata a pořádají krvesmilné hostiny* (*Octavius* 28, 2). A byl to patrně Octavius, kdo prvně konvertoval ke křesťanství, aby následně přesvědčil i Minucia Felika: „*A kdykoli se rozplynula mlha pochybností a já se z temných hlubin nevědomosti vynořil na světlo poznání a pravdy, nejenže byl při mě, ale, což si zaslouží ještě větší chválu, ukázal mi cestu ven*“ (*Octavius* 1,4).

⁹ Baylis, H. J.: *Miucius Felix*. London 1928. str. 9

¹⁰ Baylis, H.J.: *Miucius Felix*. London 1928. str. 11.

2 OCTAVIUS

1. Kdykoli se zamyslím a promítnu si v duchu vzpomínku na svého skvělého a oddaného přítele Octavia, zmocní se mne tak příjemné vzrušení, jako bych ani nevzpomínal na události dávno minulé a skončené, ale octl se znova v minulosti. Čím více je on sám vzdálen mým očím, tím více je vzpomínka na něj vryta do mého srdce a nejnaternějších myšlenek. Proto není divu, že smrt tohoto znamenitého a Bohu oddaného muže ve mně zanechala hluboký smutek. Vždyť on sám ke mně hořel tím nejvřelejším přátelským citem, byli jsme zajedno ve věcech veselých i vážných a měli stejná přání i averze, jako by nás oba pojila jedna společná mysl. On jediný byl zasvěcen do mých lásek a zapleten do mých pochybení. A kdykoli se rozplynula mlha pochybností a já se z temných hlubin nevědomosti vynořil na světlo poznání a pravdy, nejenže byl při mně, ale, což si zaslouží ještě větší chválu, ukázal mi cestu ven. Když jsem se tedy v duchu vracel do časů našeho přátelství, vybavila se mi především vzpomínka na rozmluvu, v níž obrátil na pravou víru Caecilia, stále ještě věřícího v pohanské bludy.

2. Kvůli jakýmsi povinnostem a aby mne navštívil, přijel tehdy Octavius do Říma, přičemž doma zanechal manželku a děti. Na dětech je nejkrásnější, že dokud jsou stále v útlém věku, nedokážou vyslovit celá slova, plete se jim jazyk a sladounce žvatlají. Příjezd nejlepšího přítele ve mně vyvolal takový pocit štěstí, že to ani nedokážu vyjádřit slovy a mou radost ještě umocňovala neočekávanost jeho návštěvy. Asi po dvou dnech, kdy jsme byli neustále spolu a naplnili tak naši touhu po sobě navzájem a kdy jsme si sdělili všechno, co jsme o sobě vzhledem k vzájemnému odloučení nevěděli, rozhodli jsme se udělat si vycházku do Ostie.¹¹ V tomto nadmíru malebném městě jsme se chtěli vykoupat v moři a zbavit naše

¹¹ Ostia byla přístavním městem ležícím na pravém břehu Tibery. Již v 1. stol. př. n. l. se jednalo o velké obchodní město s 8000 obyvateli, které sloužilo především pro zásobování Říma. Byly zde sklady obilí, dováženého z Egypta, Afriky a Sicílie, pětioschodová kasárna, divadlo, chrámy a lázně. Význam Ostie začal upadat ve 4. stol. n. l.

těla přebytečných škodlivých šťáv.¹² Byl právě čas vinobraní,¹³ takže jsem měl volno od soudních povinností, navíc po letních vedrech nastaly vlhé podzimní dny. A tak jsme již za svítání spěchali k moři, abychom se prošli po mořském břehu, lehký vánek osvěžil naše těla a my se s velkým potěšením brouzdali v měkkém písku. V tu chvíli si Caecilius všiml sochy boha Serápida,¹⁴ a jak to mají pověřiví lidé ve zvyku, přiložil si ruku k ústům a políbil ji.

3. Tehdy Octavius pravil: „Nesluší se, bratře Marcu, aby dobrý muž nechal člověka, který je mu neustále po boku, v takové lidové zaslepenosti a nevědomosti a strpěl, aby se v tak zářivý den vrhal na kameny, byť jsou otesané do podoby sochy, pomazané olejem a ozdobené věnci. Vždyť víš, že jeho pomýlení je stejnou ostudou tobě jako jemu.“ Za této rozmluvy jsme prošli centrem města a dorazili na otevřený mořský břeh. Rozprostírala se zde písčitá pláž, která jakoby vyzývala k procházce a jejíž břehy smáčely mírné vlnky. A jak tomu často bývá, moře nebylo zcela klidné, i když bylo bezvětří. Ke břehu se sice nehnały šedobílé zpěněné vlny, ale klikaté vlnky zde zabloudily. S potěšením jsme si smáčeli chodidla na kraji moře a nechali proud, aby si s nimi pohrával, tu jak přirážel ke břehu, tu zase jak se vracel zpět, přičemž se stahoval sám do sebe. A tak jsme pomalu a v poklidu kráčeli po kraji pozvolna se stáčejího pobřeží a krátili si čas posloucháním Octaviových historek o jeho cestách na moři. Když jsme, zabráněni do debaty, ušli dostatečný kus cesty, obrátili jsme se a vraceli se stejnou cestou zpět. Došli jsme až k místu, kde na břehu odpočívaly vytažené lodě podložené dubovými kládami, aby ve vodě nehnuly. Tam jsme spatřili hrající si děti, které se zanícením házely jako o závod oblázky na mořskou hladinu. Tato hra spočívala v tom, že se

¹² Humorální teorie, podle níž je správné fungování lidského organismu založeno na vyváženém poměru čtyř základních tělesných šťáv (krev, hlen, žlutá a černá žluč), které odpovídají čtyřem živlům (teplo, chlad, vlhko, sucho). Porušením této harmonie vzniká nemoc.

¹³ Tzv. *vindemia*, neboli svátek spojený s vinobraním a zasvěcený bohu Dionýsovi. Během svátků, které trvaly několik dní, nezasedaly soudy a nesměly se vykonávat žádné veřejné aktivity.

¹⁴ Serápis byl egyptsko-řeckým synkretickým božstvem, jehož kult zavedl egyptský král Ptolemaios I., aby sblížil Egypťany s Řeky a upevnil tak svou moc. Božstvo v sobě spojuje rysy nejvyššího egyptského boha Osorárise, řeckého Dia, boha podsvětí Háda a boha slunce Hélia. Od 1. stol. pronikl Serápidův kult i mystéria do Říma. Byl zde uctíván spolu s kultem bohyně Isis (uctívána jako dobrá a pomáhající Bohyně-matka). V Serápidově chrámu (Sarapeion) se léčilo inkubací (viz. poznámka č. 26). Na Serápidovu počest se 25. dubna slavil svátek Sarapeia.

na břehu nalezený, plochý a vlnami ohlazený oblázek uchopil prsty naležato a hodil se nakoso co nejnižší u hladiny tak, aby buď klouzal po hladině a ponořil se, pokud byl rozmach malý, nebo sekal vršky vln a vynořil se skákaje stále po hladině. Vítězem se stal ten chlapec, jehož střep doskákával nejdále a zároveň se nejvícekrát odrazil.

4. Zatímco my dva jsme byli uchvázeni touto rozkošnou podívanou, Caecilius si toho dětského zápolení nevšímal, nebavil se jím, ale stál mlčky stranou a zamračený výraz jeho tváře prozrazoval, že ho něco trápí. Zeptal jsem se ho: „Co je s tebou, Caecilie? Kam se poděla tvá obvyklá dobrá nálada a proč se ti z očí vytratila veselost, která tě neopouštěla ani ve vážných situacích?“ Odpověděl mi: „Již nějakou dobu mne trápí a hryže ostrá poznámka našeho Octavia, v níž tebe napadl a osočil z nedbalosti a mne nepřímou, o to však vážněji, obvinil z nevědomosti. Půjdu ještě dále: stal se z toho zásadní spor mezi mnou a Octaviem. Umožní-li mi, abych s ním mohl diskutovat jako člověk jiného vyznání, záhy pozná, že je mnohem jednodušší vést nezávazné kamarádské debaty než se utkat v seriózní filosofické disputaci. Pojdme se posadit na kamennou hráz k ochraně lázní vybíhající na širé moře, abychom si jednak mohli odpočinout po cestě a jednak velmi usilovně diskutovat.“ Usadili jsme se, jak navrhoval, já doprostřed a oni každý z jedné strany. Nebylo to dáno společenským postavením nebo úctou ke mně, vždyť v přátelství si jsou lidé rovni, ale abych jako soudce dopřál oběma stejného sluchu a odděloval obě znesvářené strany.

5. Tehdy Caecilius začal: „Ačkoli už máš na věc jednoznačný názor,¹⁵ neboť jsi po zkušenostech s oběma způsoby života jeden po pečlivé úvaze zavrhl, zatímco druhý přijal, snažně tě, bratře Marcu, prosím, abys zachovával nestrannost spravedlivého soudce a neměl sklon vychylovat miskou vah pouze na jednu stranu. Aby se totiž nemohlo zdát, že konečný verdikt nevzešel z naší diskuse, nýbrž z tvé hlavy. A tak, zasedneš-li k soudu jako nějaký nováček a člověk neznající ani jednu stranu, nedá ti žádnou práci odhalit, že vše v životě

¹⁵ Narážka na to, že Minucius Felix byl v době rozhovoru křesťanem.

lidském je pochybné, nejisté a nestálé a že vše je spíše otázkou pravděpodobnosti než pravdy.¹⁶ O to podivnější je, že někteří lidé rezignují na hlubší hledání pravdy a než by zarputile a pečlivě pokračovali v jejím objevování, raději lehkomyšlně podlehnou názoru někoho jiného. U všech tak musí budit pohoršení a rozhořčení, když nějací lidé bez hlubšího vzdělání, nedotčení vědeckým poznáním a neznající ani základní věci začnou pronášet nějaké nezpochybnitelné soudy o vesmíru a jeho majestátnosti. Zvláště když tyto věci byly po dlouhá staletí předmětem debat mnoha filosofických škol a zůstaly dodnes nevyřešeny. Není divu, vždyť člověk je při své omezenosti natolik vzdálen poznání boha, že mu není dáno pochopit ani to, co se vznáší vysoko nad ním na nebi, ani to, co je uloženo hluboko pod zemí, a zkoumat tyto věci se neslučuje ani se zbožností. Přece k našemu štěstí i moudrosti bohatě stačí, když v souladu s výrokem onoho dávného mudrce¹⁷ poznáme blíže alespoň sami sebe. A když už se bláhově a s nesmyslnou námahou snažíme překročit hranice naší omezenosti a upoutání k zemi se s drzou touhou pokoušíme vystoupat až k samotnému nebi a hvězdám, nezatěžujme alespoň naše pomýlení prázdnými a děsivými představami. Předpokládejme, že na počátku všeho se částčky samy od sebe shlukly a vytvořily zhuštěnou hmotu. Měl tento proces nějakého božského původce? Předpokládejme, že jednotlivé části světa vznikly náhodnými srážkami atomů a dostaly svůj tvar a řád. Mělo to všechno nějakého božského strůjce? Hvězdy mohly být zažehnuty ohněm, nebe se mohlo povznést lehkostí své látky, země mohla sesednout vlastní váhou a moře se mohlo slít z veškeré vláhý. Kde se však vzala náboženská víra, strach z bohů a všechny ty pověry? Člověk a každý zrozený tvor, kterému byl vdechnut život a postavil se na nohy, je jen samovolným shlukem částic, na něž se zase opět rozdělí, rozštěpí a rozpadne. Tak se vše cyklicky vrací zpět do sebe a plyne ke svému

¹⁶ Zastánci tzv. akademického skepticismu prosazovali tzv. probabilistický postoj k poznání, založený na tom, že člověk se nikdy nemůže dobrat pravdy o nějaké věci, ale pouze pravděpodobné hypotézy (teorie tzv. *epoché*, neboli podmíněného soudu). Moudrost tedy podle nich nespočívá v dosažení pravdivého poznání, ale v samotném hledání pravdy, třebaže ta je v principu nedosažitelná.

¹⁷ Nápis na stěně delfského chrámu: Poznej sám sebe (*gnóthi seauton*), který je přisuzován Thalétovi z Milétu (viz. poznámka č. 79).

počátku bez zásahu nějakého stvořitele, soudce či původce. Tak sdružováním částecí ohně září stále jiná a nová slunce, stoupáním zemských výparů vznikají mlhy a jejich zhuštěním mraky. Ty opět klesají a způsobují déšť, vanutí větrů a bušení krupobití, a stejně tak, když se srazí dešťové mraky, hromy zaduní, nebe zrudne a blesky se míhají a dopadají kolem dokola, zasahují hory, stromy, bez rozdílu ničí místa posvátná i světská a udeří stejně často do hřiště jako do zbožného člověka. Nač mluvit o různorodých a nevypočitatelných bouřích, které zmítají všemi věcmi bez nějakého řádu a rozlišování. Nestihne snad při námořních neštěstích bez rozdílu lidi dobré i špatné stejný osud bez ohledu na jejich zásluhy? Nepřicházejí snad při požárech o život stejnou mírou vinní i nevinní? Neumírají snad bez výjimky všichni, když se ovzduší nakazí zhoubným morem? A když začne zuřit válka, nepadnou snad jako první ti nejlepší muži? V době míru jsou pak ničemové stavěni na stejnou úroveň se slušnými lidmi a těší se navíc takové úctě, že mnohdy nevíš, zda odsuzovat jejich zvrácenost nebo jim závidět štěstí. Pokud by byl svět řízen božskou prozřetelností a úctou k božím příkázáním, nikdy by si Falaris¹⁸ a Dionýsios¹⁹ nezasloužili vládu, Rutilius²⁰ a Camillus²¹ vyhnanství a Sókratés²² jed. Hle, i stromy plné ovoce, zlátnoucí úroda obilí či réva

¹⁸ Falaris (570/65-554/49 př.n.l.) byl tyran v Akragantu (město na jihu Sicílie), který proslul svou krutostí, když mimo jiné pekl zaživa své oběti v dutém mosazném býkovi.

¹⁹ Jméno Dionýsios nesli dva tyrani v Syrakúsách (město na Sicílii). Dionýsios I. (406-367 př.n.l.) porazil v roce 405 př.n.l. Kartagince a než se opět vzbouřili, nabyl velké moci provázené krutostmi. Jeho syn Dionýsios II. (367-344 př.n.l.) ukončil mírovou smlouvou válku s Kartágem. Stýkal se s Platónem, který chtěl s jeho pomocí uskutečnit své politické ideály (mj. vyjádřené ve spise Ústava), ale nakonec byl propuštěn. V roce 357 př.n.l. byl Dionýsios II. na čas svržen a po návratu na trůn byl pro odpor lidu nucen definitivně odejít do vyhnanství.

²⁰ Publius Rutilius Rufus (154-109 př.n.l.) byl římský řečník a právník. Od mládí žil v přátelských vztazích s významnými příslušníky nobility. V roce 134 př.n.l. se zúčastnil válek v Hispánii, pak konfliktu s králem Jugurthou. V roce 105 př.n.l. dosáhl konzulátu, od r. 94 př.n.l. byl legátem místodržitele provincie Asie. Po svém návratu byl nespravedlivě odsouzen z vyděračství a odešel do vyhnanství do Asie.

²¹ Marcus Furius Camillus byl jedním z nejslavnějších vojevůdců rané římské republiky. V roce 396 př. n. l. dobyl etruské město Veje. Následně byl obviněn, že zpronevěřil válečnou kořist a byl poslán do vyhnanství. Když byl Řím v roce 390 př. n. l. pleněn Galy, vrátil se, překazil předání výkupného Galům a porazil je. Jeho socha stála na římském fóru.

²² Sókratés (asi 469-399 př. n. l.) byl prvním filosofem athénskému původu. Jako mladý muž zažil hospodářský i kulturní rozkvět Athén za vlády Perikleia, pak období krizí a úpadku. Za peloponéské války se zúčastnil tří výprav, během nichž prokázal svou statečnost v boji. Stejnou odvahu prokázal i v politice, když se zastal nespravedlivě odsouzených stratégů. Nebo když za hrůzovlády oligarchické třicítky (r. 403 př. n. l. zvolená oligarchická komise, která se přeměnila v tyranskou vládu a jejímž usnesením byl omezen počet plnoprávných občanů na 3000 a několik tisíc jich bylo usmrceno) odmítl uposlechnout rozkaz, aby přivedl ze Salamíny jistého občana odsouzeného na smrt. Několik let po skončení peloponéské války byl Sókratés pohnán před soud za

obtěžkaná hrozny jsou ničeny deštěm a krupobitím. Buď je nám tedy pravda skrytá a nepřístupná, takže ji nelze spolehlivě poznat, nebo, což je mnohem pravděpodobnější, nám vládně slepá náhoda se svými stále se měnícími a vrtkavými zvraty.

6. Ať už je to dáno jistotou náhody nebo nejistotou přírodních zákonů, bylo pro nejvyšší strážce pravdy²³ mnohem lepší a zbožnější přijmout učení předků a pěstovat tradiční náboženství. Vzávat ty bohy, kterých bychom se měli spíš bát, než se je snažit blíže poznat, jak nás to učili rodiče. Místo abychom vynášeli úsudky o podstatě božství, měli bychom se spolehnout na názor předků, jimž v primitivních dobách rodičího se světa nezbyvalo nic jiného, než se snažit získat přízeň bohů nebo z nich udělat své krále. Po celé říši jsou vidět provincie a města, v nichž jsou zachovávány vlastní pohanské obřady a uctívána lokální božstva. V Eleusíně je to bohyně Ceres,²⁴ ve Frýgii Velká Matka,²⁵ v Epidauru Asklépios,²⁶ u Chaldaiů Bél,²⁷ v Sýrii Astarté,²⁸ v Tauridě Artemis,²⁹ v Galii Hermés,³⁰ a v Římě všechna

odmítání státem schválených božstev, zavádění nových a kažení mládeže. Proces měl zřejmě politické pozadí. Sókratés byl odsouzen k smrti a musel vypít jed. I když mohl utéci z vězení, neudělal to, protožerazil zásadu, že občan je vázán naprostou poslušností ke státním zákonům, jestliže se dobrovolně rozhodl v tomto státě žít.

²³ Myšlení intelektuálové, filosofové, kněží apod.

²⁴ Eleusis (dn. Lefsiná v západní části Řecka) byla střediskem kultu Démétrý a Persefony. Byla zde slavena nejstarší řecká mystéria, jejichž základem byl mýtus o truchlící Démétér hledající svou unesenou dceru Persefónu. Od Héliá se dozvěděla, že její dceru unesl Hádés a vydala se do Eleusíny (byl zde jeden z bájných vchodů do podsvětí). Žila zde v domě místního krále Kelea a když chtěla za vlídné přijetí dát pomocí kouzel nesmrtelnost Keleovu synu Démofóntovi, byla poznána. Od té doby byla v tomto místě uctívána. Caecilius používá jméno Ceres, protože v Římě byla Démétér ztotožněna s Cererou.

²⁵ Původně ženská bohyně vegetace a plodnosti, uctívána na Krétě a na maloasijské pevnině (mj. Frýgii). Její kult byl spojen s orgiastickými obřady. Dále viz. poznámka 36.

²⁶ V Epidauru bylo hlavní středisko kultu boha Asklépia. Ten byl podle mytologie synem boha Apollóna, vychoval jej kentaur Cheirón, jenž ho rovněž naučil lékařskému umění. Když ale Asklépios začal křísit mrtvé, Zeus ho zabil bleskem. V Asklépiových svatyních (Asklepiích) s lázeňským zařízením se léčilo inkubací: pacient vykoupáný v chrámové vodě se odebral s obětinami do chrámu, kde byli chováni hadi zasvěcení bohu. Ulehl zde na podlahu (na rouno zvířete předtím obětovaného) a vyčkával příchodu boha. Ten se mu zjevil ve spánku, dal mu radu nebo na něm provedl léčebný zákrok. Do Říma byl Asklépios uveden přímo z Epidauru za moru v roce 293. př.n.l. na příkaz Sibylliných knih pod jménem Aesculapius. Jeho kultovním střediskem byla v Římě svatyně na ostrově na řece Tibeře. Stal se ochranným božstvem lékařů.

²⁷ Chaldejci (obývali jižní oblast dnešního Iráku) označovali termínem Bél pána. Řekové ho ztotožnili s Diem nebo Kronem.

²⁸ Astarté byla syrsko-foinická bohyně, kterou v Řecku ztotožnili s Afroditou. Její kult se rozšířil v době helénismu a římského císařství, kdy byla ztotožněna i s jinými božstvy, jako byla Ísis nebo Juno Caelestis.

²⁹ V Tauridě (oblast Malé Asie) byla uctívána bohyně plodnosti, zpodobovaná s mnoha prsy, později známa jako Artemis. Ta patřila již do předřeckého a nejstaršího řeckého náboženství. Její kult byl rozšířen po celém Řecku, zejména na Peloponnésu. Na její počest se konal průvod s májovou ratolestí a prováděly se i orgiastické reje. Její nejslavnější chrám je v Efesu (Malá Asie).

tato božstva.³¹ Proto se římská moc a vliv prosadily na celém světě, proto nad římskou říší slunce nezapadá a sahá dokonce až za hranice oceánu. Dosáhli toho jen proto, že svou statečnost v boji spojili se zbožností, že své město opevnili náboženskými obřady, cudností vestálek,³² četnými kněžskými úřady a tituly. A i v obležení za hradbami Kapitolu³³ uctívali stále stejné bohy, ačkoli jiný by se od nich už dávno v hněvu odvrátil. A sami beze zbraní, ozbrojeni jen svou náboženskou vírou, prorazili šiky Galů žasnoucích nad římskou odvahou, kterou jim dodávala zbožnost. A stejně tak i při dobývání nepřátelských hradeb, ještě ve vítězné euforii neváhali prokázat úctu bohům poražených protivníků. Přejímali cizí božstva ze všech končin, aby z nich učinili svá vlastní, a dokonce budovali oltáře i neznámým bohům³⁴ a duchům zemřelých. Tím, že přejímali náboženské obřady všech národů, si nad nimi zajistili nadvládu. Tento proud náboženské úcty nebyl nikdy přerušen a dlouhý čas jej nejen neoslabil, nýbrž naopak posílil. A jak tomu bývá, prastaré obřady a svatyně se těšily tím větší posvátné úctě, čím byly starobylejší.

7. To, že naši předkové horlivě věštili z letu ptáků a z vnitřností,³⁵ že zaváděli posvátné obřady a zasvěcovali chrámy, mělo svoje důvody (pro tuto chvíli to snad mohu

³⁰ V Galii (oblast dnešní Francie, severní Itálie, Švýcarska) patří Hermés k nejuctívanějším keltským božstvům a byl bohem obchodu, ochráncem pocestných a vynálezcem umění (srv. Caesar, *Bell. gal.* VI,17). Které z keltských božstev má na mysli, není dnes zcela jasné. Většina badatelů se však kloní k názoru, že jde o boha slunce Luga (Lugus), který měl mimo jiné pod patronací právě obchod. Podle některých teorií byl Lugus trojjediným božstvem zastřešujícím tři hlavní keltské bohy Esa, Tutatise a Taranise.

³¹ Tzv. interpretatio Romana – vysvětlení v římském duchu. Jednalo se o ztotožnění domácích božstev jednotlivých národů s římskými, přičemž se často domácí bůh stal vlastně atributem toho římského.

³² Vestálky tvořily sbor šesti kněžek. Svou službu nastupovaly v šesti letech a nejméně po třicet let si musely uchovat panenství. Jejich úkolem bylo zastávat práce v králově domě, později pak ve Vestině chrámu, kde pečovaly o posvátný oheň (pokud zhasl, znamenalo to nepřízeň pro římský národ, pro vestálku, která to zavinila, zbičování), čistily chrám a připravovaly posvátné pokrmy.

³³ Kapitol je jedním ze sedmi pahorků, na kterých byl vybudován Řím. Když v roce 390 př.n.l. (podle řecké tradice udáván rok 387 př.n.l.) porazili Galové u říčky Allie římské vojsko a dobyli a zapálili bezbranný Řím, byl Kapitol jediným místem, které se jim nepodařilo dobýt, ačkoli jej 6 měsíců obléhali. Do tohoto období spadá pověst o kapitolských husách, které svým kejháním upozornily na proniknutí nepřátel, kteří byli následně zabiti. Galové byli nakonec poraženi (viz. poznámka č. 21).

³⁴ Oltář „neznámému bohu“ v Athénách zmiňuje sv. Pavel (srv. Sk. 17, 23). V Římě byl nalezen oltář s nápisem: *Sei deo sei deivae sac(rum) G(aius) Sextius C(aii) filius Calvinus pr(aetor) de senati sententia restituit* (viz. Sandys, E. John: *Latin epigraphy: an introduction to the study of Latin inscriptions*. Cambridge, str. 89).

³⁵ Pozorování vůle bohů z letu ptáků a později i z vnitřností se nazývalo souhrnným názvem *auspicium*. Z letu ptáků nebo zobání kuřat prováděli věštby kněží zvaní augurové, z vnitřností zvířat haruspikové. Sledovala se jak stanovená, tak náhodná znamení. Pro své osobní cíle mohl věštit každý občan, pro záležitosti státu tuto funkci

připustit a dopustit se v dobré víře omylu). Podívej se, co je zaznamenáno v knihách: zaváděli obřady všech možných náboženství buď jako projev díky za boží přízeň, nebo kvůli odvrácení hrozícího božího hněvu či s cílem usmířit si již zuřící a běsnící božstvo. Svědectvím toho je Ídská Matka,³⁶ jejíž kult měl zajistit cudnost vdaných žen a zbavit město strachu z nepřátel. Svědectvím jsou jezdecké sochy zasvěcené dvěma bratrům,³⁷ kteří se udýchání zjeví na určených a zpěněných koních na jezeře,³⁸ aby oznámili vítězství nad Perseem³⁹ ještě téhož dne, kdy bylo vybojováno. Svědectvím o tom je opakování her, když dal Jupiter prostřednictvím snu jednoho plebejce najevo, že se cítí uražen.⁴⁰ Svědectvím je i

plnili zmínění kněží. Zkoumání božské vůle muselo předcházet každému úřednímu jednání a za republiky se konalo i před každou významnější událostí. Znamení vyložená jako nepříznivá odsouvala plánovanou událost na pozdější čas, až jim budou bohové nakloněni. Právem vojevůdce nebo konzula bylo tato znamení neuposlechnout, ovšem s tím, že nesl tím plnou odpovědnost za případný neúspěch. Auspicia (mn.č.) se udržela do 4 stol.n.l.

³⁶ Navazuje na poznámku č. 28. Římané tuto fryžskou bohyni převzali jako matku Kybelé nebo Ídskou Velkou matku Bohů, a to na popud Sibylliných knih. Během 2. punské války (218-201 př.n.l.) byl její symbol (meteorický kámen) převezen z fryžského Pessinúntu do Ostie, kde ho převzaly ženy z neváženějších římských rodů a nesly ve slavnostním průvodu až na římský Palatinus. Zde byla bohyně uložena v chrámu bohyně Victorie, v roce 191 př.n.l. pak dostala vlastní chrám. Její kult byl prováděn orgiasticky. Kněžími byli tzv. gallové (podle řeky Gallos ve Frýgii), kteří se v extatickém tanci ostrým nekovovým nástrojem sami zbavovali svého mužství. Hlavním svátkem této bohyně byla tzv. Megalensia (*Ludi Megalenses*), jejichž součástí byla mimo jiné i divadelní představení.

³⁷ Dioskúrové (řecky synové Dia) Kastór a Polydeukés. Podle některých verzí byl potomkem Dia pouze Polydeukés, zatímco Kastór měl lidského otce, spartského krále Tyndarea, a byl proto smrtelný. Podle mýtu se Dioskúrové zúčastnili mj. výpravy Argonautů nebo Herkulova tažení proti Amazonkám. Na svatbě svých bratranců se chtěli zmocnit nevěst a v následné bitce byl Kastór zabit. Polydeukés byl vzat na Olymp, ale vyprosil si u Dia, aby mohl být se svým mrtvým bratrem. Od té doby tráví společně jeden den na Olympu a druhý v podsvětí. V Řecku byli uctíváni zvláště ve Spartě, kde se z božstva ochraňujícího dům stali osobními ochránci za války. Proto byli zobrazováni jako mladý pár jezdeckých bohů, kteří se jako zachránci náhle objeví v bitvě. V Římě jim byl zasvěcen chrám (tzv. chrám Kastorů) již v roce 484 př.n.l. Byli uctíváni jako Spasitelé a stali se ochránci římských jezdců. K jejich počtě se 15. července konal slavnostní průvod od Martova chrámu ke Kapitolu.

³⁸ Myšleno jezero Regillus (dnešní Pantano secco) v Latii. Zde se údajně Dioskúrové zjeví, když Římané sváděli vítěznou bitvu s Latiny v roce 496 př.n.l.

³⁹ Perseus byl posledním makedonským králem (vládl 179-168 př.n.l.). Snažil se vymanit Makedonii z římského vlivu. Ve válce s Římany (171-168 př.n.l.) byl poražen v bitvě u Pydny (v Makedonii). Vzdal se na útěku a zemřel v zajetí v roce 167 př.n.l.

⁴⁰ Před začátkem her na počest Iova (*Ludi Maximi*) hnal jeden hospodář závodističkou zbičovaného otroka. Nedlouho po hrách měl Titus Latinius, prostý člověk z lidu, sen. V něm se mu zjevil Jupiter a stěžoval si, že se mu před hrami nelíbil předtanečník. A pokud se hry s patřičnou okázalostí nebudou opakovat, hrozí městu nebezpečí. Titus Latinius byl člověk velmi zbožný, ale bál se jít za konzuly, aby nebyl celému městu pro smích. Jako trest mu bůh vzal syna, opět se mu zjevil a řekl, ať udělá, co mu přikazuje, nebo příští neštěstí bude ještě horší. Titus opět nešel, načež ochrnl. Nechal si zavolat příbuzné a svěřil se jim, co se mu zdálo. Ti ho ihned odnesli za konzuly, kterým vše pověděl. Sotva to dořekl, ochrnutí ustoupilo, on vstal a odešel po svých. Tak byly vystrojeny nové hry s co největší nádherou (srv. Livius II, 36).

sebeobětování Deciů,⁴¹ jež prokázalo svůj smysl, nebo statečný čin jezdce Curtia,⁴² který vyplnil otvor zející propasti svým vlastním tělem a dary. Nedbání věštek pak dokázalo působení bohů častěji, než bychom chtěli. Symbolem neštěstí je jméno Allia,⁴³ stejně jako Claudius⁴⁴ a Iunius,⁴⁵ kteří místo aby bojovali s Puny, zemřeli při ztroskotání lodi. Nešťastné je i jméno Trasimenského jezera,⁴⁶ jehož vody zrudly a stouply krví Římanů, protože Flaminius⁴⁷ nedbal znamení augurií.⁴⁸ A protože se Crassus⁴⁹ vysmál zlým znamením, která si

⁴¹ Konzul Publius Decius Mus obětoval svůj život v roce 340 př.n.l. pro blaho vlasti v bitvě proti Latinům. V noci před bitvou se totiž oběma konzulům zjevila postava, jež nemohla být lidská, a vzkázala, že národu, jehož vojevůdce se sám obětuje, připadne vítězství. P. Decius tak vykonal vůli bohů. Stejně jméno nesl i jeho syn, který se nechal zabít v roce 295 př.n.l., aby vykoupil vítězství Římanů v bitvě u Sentina proti Galům, poté co se Římané dali na útěk. P. Decius prý vzýval jméno otce a pak údajně prohlásil: „Načpak déle zdržuji rodinný osud? Našemu rodu je určeno, abychom se stávali oběťmi, jež mají úkolem odvrátit nebezpečí obce, v tuto chvíli dávám v oběť sebe a zároveň se sebou i legie nepřátel bohyni Zemi a duchům zemřelých.“ (Livius X, 28, přeložil P. Kucharský). Pak v témž šatě a touž modlitbou jako jeho otec znova obětoval bohům, proklel nepřítele a vrhl se na galská naprážená kopí. To (snad božským zásahem) pomátlu Galy, kteří vypadali jako smyslů zbavení a naopak přimělo Římany znovu bojovat. Římané tak zvítězili. Třetím z rodu Deciů je strýc P. Decia mladšího, který se obětoval v bitvě proti Pyrrhovi v bitvě u Tuscula v roce 279 př.n.l.

⁴² Zemětřesením nebo jinou silou se propadl prostor římského fóra a vytvořil rozsedlinu ohromné hloubky. Ačkoli se všichni snažili, nešla ta propast ničím vyplnit. Věštky v tom viděli božská znamení a celou událost interpretovali tak, že musí být obětováno to, co dává Římu největší sílu. Marcus Curtius, mladý znamenitý válečník, pochopil, že bohové mluví o zbraních a statečnosti. Zasněžil se bohům, sedl na nejkrásnější vyzdobeného koně a v plné zbroji se vrhl do propasti. Muži a ženy na něj naházeli dary a plodiny a zacelili tak prohlubeň (srv. Livius VII, 6).

⁴³ Allia (dnešní Fosso della Bettina) je levobřežním přítokem Tiberu. Na tomto místě v roce 390 př.n.l. porazili Galové v čele s Brennem oslabené a narychlo sebrané vojsko Římanů (viz. poznámka č. 33).

⁴⁴ Claudius Pulcher, konzul v roce 249 př.n.l., který zaútočil na punskou flotilu a ztratil 93 ze 123 lodí. Podle legendy tomu předcházely nepříznivé věštby, které Claudius ignoroval a když nechtěla kuřata zobat, odpověděl: „Nechte je napít.“

⁴⁵ Lucius Iunius Pullus byl druhým konzulem v roce 249. př.n.l. (viz. předchozí poznámka).

⁴⁶ U Trasimenského jezera zvítězil nad Římany v roce 217. př.n.l. kartaginský vojevůdce Hannibal. Na jaře 217 př.n.l. Hannibal překročil Apeniny a rozvodněnou řeku Arno, a tím obešel římské vojsko připravené v Arretiu (dn. Arezzo). Konzul Gaius Flaminius se pustil do jeho stíhání a kvůli zanedbání průzkumu padl do léčky právě u Trasimenského jezera. Dne 21. 6. roku 217 př.n.l. byli Římané na hlavu poraženi, padlo na 15 000 římských mužů včetně Flaminia a zbytek byl vzat do zajetí. Krátce po bitvě byl ještě poražen jízdní oddíl o 6000 mužích, který byl Flaminiovi poslán na pomoc.

⁴⁷ Gaius Flaminius byl v roce 232 př.n.l. zvolen tribunem lidu. Jako censor položil základy k silnici (tzv. via Flaminia), která spojovala Řím se severní Itálií. S přispěním plebejů se stal konzulem na rok 217 př.n.l. a během něj padl v prohrané bitvě u Trasimenského jezera (viz. poznámka č. 46).

⁴⁸ viz. poznámka č. 35.

⁴⁹ Marcus Licinius Crassus (115-53 př.n.l.), římský státník a vojevůdce, který během Sullovy diktatury nahromadil ohromné jmění a dostal proto přívlastek boháč (*dives*). V roce 71 př.n.l. na vlastní náklady potlačil tzv. Spartakovo povstání. Vykonával konzulát spolu s Pompeiem a v roce 60. př.n.l. se k nim přidal Caesar – vznik tzv. prvního triumvirátu (původně označení pro tříčlenné úřední kolegium, ale v tomto případě se jednalo o úmluvu tří mužů, že si budou vzájemně politicky pomáhat). Pak Crassus vykonával správu Sýrie, podrobil Mezopotámii a v roce 53 př.n.l. zemřel v bitvě proti Parthům u Karrh (dn. Charrán v jihovýchodním Turecku).

zasloužil, museli jsme prosit Parthy o navrácení znaků legií.⁵⁰ A to pomímám starší příklady, kterých je mnoho, a nepřipomínám básně o zrození, darech a odměnách bohů. Přeskočím i předpovědi osudu z věštíren, neboť by vám tyto dávné události mohly připadat příliš bájně. Pohled však na chrámy a svatyně bohů, kterými je římská obec chráněna a jež jsou její chloubou. Jejich posvátnost je založena spíše na přítomnosti domácích i převzatých božstev, než na vnější nádheře, okázalosti a votivních darech. Právě v nich předpovídají proroci, plní boha a spojení s ním, budoucnost, varují před nebezpečími, poskytují lék v nemoci, naději v neštěstích, sílu v utrpeních, útěchu při pohromách, pomoc při útrapách. Dokonce i ve spánku vidíme, slyšíme a poznáváme bohy, třebaže je přes den bezbožně zapíráme, nehlásíme se k nim a křivě při nich přísaháme.

8. A tak ačkoli jsou původ či podstata nesmrtelných bohů nejisté, přesto žádný národ nepochybuje o jejich existenci. Nesnesu proto nikoho, kdo by byl tak drzý a tak se pyšnil jakousi bezbožnou moudrostí, že by chtěl tuto víru v bohy, tak starobylou, tak užitečnou a tak prospěšnou, rozvrátit nebo oslabit. Byl tu sice Theodóros z Kyrény⁵¹ a před ním Diagorás z Mélu, zvaný už v dávných dobách Atheos.⁵² Ti oba popírali existenci bohů, odmítali posvátnou bázeň, jež ovládá lidstvo, a zavrhovali jakýkoli projev úcty k nim. Jejich bezbožné učení, vydávané za filosofickou doktrínu, však nikdy nemělo žádný význam a vliv. Vždyť

⁵⁰ Po Crassově porážce u Karrh (viz. předchozí poznámka) získali Parthové odznaky římských legií, což bylo pro Římany těžké trauma. Odvetnou akci plánoval Caesar, ale než ji stačil uskutečnit, byl zavražděn. V roce 36. př.n.l. zkusil podle Caesarových plánů porazit Parthy Marcus Antonius, ale utrpěl porážku. Augustus se prozíravě nepouštěl do přímého konfliktu, ale dal přednost diplomatickému jednání (zásahy do nástupnictví, protislužby i demonstrace síly). V roce 20 př.n.l. dosáhl parthsko-římského vyrovnání, na jehož základě parthský král vrátil Římu ukořistěné odznaky, uznal římskou suverenitu nad Arménií, a bylo dohodnuto, že hranici mezi oběma říšemi bude řeka Eufrat. Řím pak uznal Parthii (jako jedinou) za svého zahraničního partnera.

⁵¹ Theodóros (asi 330-270 př.n.l.), filosof tzv. kyrénské školy, který byl pro své radikální odmítání víry v bohy nazván ateistou. Cílem lidského snažení má být podle něj trvalá radost ze života. Odmítal přátelství, protože mudrc při své soběstačnosti přátele nepotřebuje. Stejně tak považoval za pošetilé zemřít za vlast, protože filosof by neměl obětovat svou moudrou osobu. Dále učil, že člověk může příležitostně krást, cizoložit i páchat svatokrádež, protože tyto věci jsou zavrženíhodné jen podle konvence, nikoli podle přírody.

⁵² Diagorás z Mélu (5. stol. př.n.l.) byl řecký filosof a lyrický básník. Odvážil se výslovně popřít existenci bohů a zavrhoval náboženské kultury, protože bohové nepotrestali křivopřísežníka, který ho oklamal. Dostal přívlastek Atheos-neznaboh. Byl obžalován z bezbožnosti, odsouzen k smrti a musel uprchnout.

Athéňané vyhnali ze svého území i Prótgora z Abdér,⁵³ který mluvil o bozích spíše racionálně než rouhavě, a veřejně spálili jeho dílo. Není pak k pláči, když lidé – dovolu a bych dal svobodně průchod svému zápalu pro věc, kterou tu hájím – jak říkám, když lidé z této ubohé, nezákonné a zoufalé sekty napadají naše bohy? Nevzdělaná sebranka z nejhoršího bahna společnosti a pověřivé ženy, vzhledem k svému pohlaví snadno ovlivnitelné, založily bezbožné spiklenecké společenství. Scházejí se při nočních shromážděních, při příležitosti svátečních pústů a nelidských hostin, ne kvůli náboženským obřadům, nýbrž kvůli hříchu. Je to tajnůstkářské společenství štítící se světla, které na veřejnosti mlčí, v ústraní však reptá. Pohrdají chrámy, jako by to byly hrobky, plivou na bohy, vysmívají se posvátným obětem a není-li to rouhání – litují kněze, ač jsou sami hodni politování. Opovrhují úřady a purpurem,⁵⁴ ačkoli sami chodí polonazí. Z přítomných muk si nic nedělají, ale děsí se – jaká to nápadná pošetilst a neuvěřitelná zpupnost – těch neznámých v budoucnosti. Bojí se smrti po smrti, z té na tomto světě si však nic nedělají. A tak konejší svůj strach falešnou nadějí na posmrtný život.

9. A protože nepravostem se obvykle lépe daří, šíří se tyto neblahé způsoby den ode dne stále více po celém světě a odporné svatyně této bezbožné sekty se stále více rozrůstají. Je třeba toto spiklenecké společenství zcela zničit a proklít. Poznávají se pomocí tajných znamení a symbolů a cítí k sobě navzájem lásku, aniž by se předtím znali, a vyznávají společně jakési náboženství smyslnosti. Navzájem se nazývají bratry a sestrami, aby se z jinak obyčejného smilstva těmito svatými jmény stalo krvesmilstvo. A tak se tato bláhová a nesmyslná pověra honosí svými zločiny. Určitě by se o nich nevykládaly různé strašlivé věci, které slušný člověk nemůže ani vyslovit, kdyby na nich nebylo něco pravdy. Slyšel jsem, že z nějakého zvráceného přesvědčení uctívají hlavu osla, nejodpornějšího zvířete, a klaní se jí,

⁵³ Prótgorás z Abdéry (485-410 př.n.l.) byl řecký sofista, přítel Periklea a ideový mluvčí řecké demokracie, kterou pokládal za nejpřirozenější státní zřízení. V náboženských otázkách zaujímal skeptické stanovisko. Svůj spis *O bozích* (*Peri theón*) začal slovy: „O bozích nevím, ani zda jsou, ani zda nejsou,“ za což byl vypovězen z Athén a jeho dílo spáleno na náměstí.

⁵⁴ Tóga s purpurovým pruhem byla znakem konzulů (nejvyšší římské úředníci).

jako by byla posvátná. Vskutku náboženství hodné takových zrůdností a jako pro ně zrozené. Jiní o nich říkají, že vzývají genitálie svého velekněze a uctívají je jako symbol plodnosti svého božského otce. Nevím, zda je to pravda, ale je jisté, že jejich tajné noční obřady podporují toto podezření. Dále tvrdí, že jejich bohoslužby jsou zasvěcené člověku odsouzenému k smrti za své zločiny a dřevěnému kříži, na kterém zemřel. Připisuje se jim tak oltář hodný ničemů a zločinců – ti uctívají to, co si zaslouží. Zvěsti o tom, jak zasvěcují nováčky, jsou právě tak ohavné, jako všeobecně známé. Zasypou nemluvně obilím a přivolají nic netušícího adepta na zasvěcení, který je tím oklamán. Nováčka vybídnou, aby do hromady obilí neškodně bodal, jako by šlo nevinnou věc, a ten tak dítě zabije. Krev dítěte pak - jaká hanebnost – lačně olizují a jako o závod si rozdělují jeho tělo. Ta oběť je sbratřuje a společný podíl na zločinu zavazuje ke vzájemnému mlčení. Je to bezbožnost ze všech nejodpornější. Znamé jsou i jejich hostiny, o nichž se všude bez rozdílu mluví, a dokládá je i řeč našeho Cirt'ana.⁵⁵ Ve sváteční den⁵⁶ se sejdou k hostině spolu se svými dětmi, sestrami a matkami, lidé všeho pohlaví a všeho věku. Po mnoha chodech, když se hodující dostanou do varu a opilost v nich roznítí chtíč a krvesmilné choutky, házejí psovi přivázanému ke svícnu kousky jídla dále, než sahá jeho řetěz. Tím je pes vyprovokován, aby se po jídle sápal, při tom převrátí svícen a zhasne tak usvědčující světlo. V nestoudné tmě se pak po sobě válí a oddávají se mrzkému chtíči, jak kdo na koho padne. A i když se na tom nepodílí všichni, přesto na tomto krvesmilstvu nesou všichni stejnou vinu, protože činy jednotlivců odrážejí společnou vůli všech.

10. O mnohých zvěstech jsem se úmyslně nezmínil. O pravdivosti všech nebo alespoň většiny z nich totiž svědčí tajnůstkářství tohoto zvráceného náboženství. Proč by se jinak tak

⁵⁵ Marcus Cornelius Fronto (asi 100 – 166 n.l.) byl slavný řečník a vychovatel císaře Marca Aurelia. Z jeho řečí (žádná se nedochovala) byla proslulá zejména obžalovací řeč proti křesťanům. Cirt'anem byl nazván podle rodného město Cirta, které bylo kdysi hlavním městem a obchodním střediskem Numidie. Římané ji dobyli v roce 112 př.n.l., když porazili krále Jugurthu. Po přechodném úpadku se o její nový rozvoj zasloužil císař Constantinus, podle něhož byla nově nazvána Constantina, což jí zůstalo dodnes (Constantine v Alžírsku).

⁵⁶ Pravděpodobně myšleny Velikonoce.

úzkostlivě snažili skrýt a utajit objekt svého kultu, ať už je to cokoli? Vždyť počestné věci se rády ukazují na veřejnosti, jen zločiny se snaží zůstat v utajení. Proč nemají žádné oltáře, žádné chrámy, žádné známé sochy, proč nikdy nemluví veřejně, proč se nikdy neshromažďují bez přetvářky, pokud to, co tak pokoutně uctívají, není ostudné a trestuhodné? A kdo je ten jediný, osamocený a opuštěný bůh? Odkud se vzal a kde se nachází? Neznají ho ani svobodné kmeny, ani královské říše, a dokonce ani římská pověřivost. Jediného a osamoceného boha uctívají pouze Židé, ten ubohý národ, ale dělají to veřejně, v chrámech a u oltářů, prostřednictvím obětí a náboženských obřadů. Ten ale nemá žádnou moc a sílu, když se dostal i se svým národem do římského zajetí.⁵⁷ A jaké úkazy a zjevení si křesťané vymýšlejí! Jejich bůh, kterého nelze ukázat ani spatřit, nejenže pečlivě sleduje činy i mravy všech lidí, jejich slova, ale má dokonce schopnost nahlédnout do jejich skrytých myšlenek. Nutně tedy musí pobíhat sem a tam a být všude přítomen. Chtějí boha, který je na obtíž, který nezná klid a je nestydatě zvědavý. Jestliže je tedy přítomen u všech činů a pobývá na všech místech zároveň, nemůže jednotlivcům nijak prospět, protože se zabývá celým světem, a stejně tak nemůže zvládnout celý svět, protože je zaměstnán jednotlivci.

11. Co dále? Což křesťané nevyhrožují požárem celému světu a samotnému vesmíru i s hvězdami a nechystají se obrátit ho v trosky? Jako by chtěli rozvrátit věčný řád světa, založený na přirozených božských zákonech, nebo jako by chtěli rozbít spojení všech částic a rozložit vesmírné vazby, takže ta obrovská konstrukce světa, jejíž jsme součástí a jež nás obepíná, by se zcela zborila. S touto šílenou představou se však nespokojí a přidávají další nesmyslné báchorky. Vykládají, že se po smrti znovu zrodí z prachu a popela a s neuvěřitelnou sebedůvěrou věří svým vlastním výmyslům. Jako by už skutečně ožili! Jde o dvojnásobnou nehoráznost a pošetilost: nebi a hvězdám, které se od našeho narození do smrti

⁵⁷ V roce 64 př.n.l. byla Judea připojena k Římské říši. Z židovských králů podléhajících Římu je asi nejznámější Héródés Veliký (37-4 př.n.l.). Židé se několikrát proti římské nadvládě vzbouřili, k největším vzpourám došlo v letech 66-70 n.l., kdy proběhla tzv. židovská válka (skončila vyvrácením jeruzalémského chrámu), a v letech 132-135 n.l. za povstání Bar Kochby, které skončilo rovněž neúspěšně.

nezmění, věští zkázu a sobě, kteří se tak jako my rodí a umírají, si po smrti slibují věčný život. Zřejmě proto zatracují pohřební hranice a zavrhují pohřby žehem, jako by se každé tělo, i když zůstane ušetřeno plamenů, v průběhu let a staletí nerozpadlo v prach. Jako by záleželo na tom, zda mrtvé tělo rozsápá divá zvíř, pohltí moře, zasype hlína nebo spálí oheň. Vždyť pokud mrtví ještě něco cítí, je pro ně jakýkoli pohřeb utrpením, a pokud ne, je pro ně nejlepším co nejrychlejší rozpad. Oklamáni tímto bludem slibují sami sobě, jakožto lidem dobrým, věčný a blažený posmrtný život, ostatním pak, jakožto hříšníkům, věčné zatracení. To není zdaleka všechno, ale nemůžu svoji řeč příliš protahovat. Není třeba složitě dokazovat, že oni sami jsou největší hříšníci, to jsem už dostatečně prokázal. I kdybych připustil, že to jsou spravedliví lidé, většina si myslí, že vina i nevina je dána osudem a k tomuto názoru se kloníte i vy. Vy jen tvrdíte, že se vše děje z vůle boha, zatímco my to připisujeme osudu. A tak se lidé připojují k vaší sektě ne z vlastní vůle, nýbrž proto, že jsou vyvolení. Tedy váš vymyšlený soudce je nespravedlivý, neboť netrestá lidi za jejich svobodné rozhodnutí, nýbrž za jejich osudové předurčení. Co bych ale rád věděl, zda budou lidé vzkříšeni i s tělem, případně s jakým tělem, zda se svým původním nebo s novým? Nebo snad bez těla? To potom není, pokud vím, ani duch, ani duše, ani život. Nebo ve vlastním těle? To se už ale dávno rozpadlo. Nebo v jiném těle? Pak se ale jedná o zrození nového člověka, ne o znovuoobnovení toho původního. Uteklo už hodně času, uplynulo mnoho staletí a vrátil se snad jeden jediný člověk z podsvětí, byť by to bylo jen na pár hodin, jako v případě Prótesiláa,⁵⁸ abychom měli nějaký důvěryhodný důkaz? Všechno jsou to jen výtvořiny choré mysli a jalová útěcha, kterou si vymysleli básníci, aby dodali půvabu svým veršům. A vy v naivní víře ve svého boha jste ji přetvořili v něco odporného.

12. Odmítáte se poučit ze své osobní zkušenosti v přítomnosti, jak hodně jste klamáni prázdnými sliby a nesplnitelnými přísliby. Přitom už teď za svého života můžete, vy ubožáci,

⁵⁸ Prótesiláos byl řecký hrdina, který jako první z Řeků vyskočil na trójský břeh a padl. Jeho manželka Láodemeia si u bohů vyprosila, aby se k ní směl na jeden den vrátit z podsvětí. Když ji ale musel znovu opustit, vzala si život, aby ho mohla následovat.

poznat, co nastane po smrti. Ta větší a lepší část z vás, jak tvrdíte, strádá nouzí a mrazem, námahou a hladem, a bůh si toho nevšímá a nechává to být. Bud' tedy nechce nebo není schopen svým stoupencům pomoci a je tedy bud' bezmocný nebo nespravedlivý. Ty, který sníš o nesmrtelnosti po smrti, jsi nepoznal, jaký je tvůj úděl? Z toho, jak se v nebezpečí třeseš strachem, jak tě spalují horečky, jak tě drásá bolest? Ještě jsi nepochopil svoji křehkost? Proti tvé vůli tě usvědčuje vlastní slabost, ubožáku, a ty si to odmítáš přiznat. Pominu věci obecně známé. Máte sice hrozby, tresty a muka, máte kříž, ale ne abyste se k němu modlili, nýbrž abyste na něm sami trpěli, máte oheň, který předpovídáte a kterého se bojíte. Kde je ale ten bůh, který má pomáhat lidem po vzkříšení, ale není schopen jim pomoci za jejich života? Nevládnou snad Římané i bez vašeho boha své říši, nevyužívají celého světa a nejsou i vašimi pány? Zatímco vy žijete v trvalé úzkosti a starostech a vyhýbáte se ušlechtilým radostem, nenavštěvujete žádné podívané, neúčastníte se svátků a veřejných hostin, štítíte se her na počest bohů, obětí i úliteb na oltář. Takový strach máte z bohů, které popíráte. Nevěncíte si hlavu květinami, nešlechtíte si tělo vonnými mastmi. Ty si schováváte pro mrtvé, věnce ale nepřejete ani hrobům. Jste bledí, vystrašení a hodni smilování, ale od našich bohů. Nejen, že se nedočkáte, vy ubožáci, vzkříšení, ale ani si neužijete nic na tomto světě. Máte-li tedy v sobě trochu rozumu nebo studu, nechte být nebeskou sféru a tajemství osudu světa. Stačí, když se budete držet při zemi. To lidem nevzdělaným, nezkušeným, neznalým a neotesaným stačí. Vždyť nejste schopni proniknout ani do občanských záležitostí, tím spíš pak vést debaty o podstatě bohů.

13. Jestliže toužíte po filosofování, může si každý z vás, kdo se na to cítí a je toho schopen, vzít příklad ze Sókrata,⁵⁹ největšího mudrce. Je známo, že kdykoli se tohoto muže ptali na existenci bohů, jeho odpověď zněla: „Co je nad námi, není pro nás.“ Plným právem si zasloužil výrok věštírny potvrzující jeho výjimečnou moudrost. A sám této věštbě náležitě

⁵⁹ viz. poznámka č. 22.

dostál. Byl totiž vyzdvihnut nad všechny ostatní ne proto, že by všechno věděl, ale proto, že učil, že sám neví nic. Přiznat svou nevědomost je tak nejvyšší projev moudrosti. Z této zásady vzešel i Arkesiláův⁶⁰ skepticismus v základních otázkách filosofie, který později převzal Karneadés⁶¹ a většina stoupenců Akademie.⁶² Tato filosofická metoda je bezpečná i pro lidi nevzdělané a vzdělaným přináší slávu. A pokračuji dále! Nezaslouží si snad obdiv váhání lyrika Simónida,⁶³ jenž by měl být všem příkladem? Když se ho totiž tyran⁶⁴ Hierón⁶⁵ ptal, co si myslí o bozích a jak si je představuje, vyžádal si nejprve den na rozmyšlenou. Na druhý den požádal o další dva dny, a když byl po jejich uplynutí upomínán, přidal ještě jednu tolik. Když se tyran nakonec pídil po důvodech tak dlouhého odkládání, dostalo se mu odpovědi: „Čím déle nad tím bádám, tím nejasnější se pravda stává.“ I podle mého mínění by se neřešitelné otázky měly nechat být, tak jak jsou. O něčem, nad čím bez jednoznačného výsledku přemýšlí tolik moudrých lidí, nelze nerozvážně a drze pronášet jednostranné a ukvapené závěry. To by vedlo k šíření babských pověr nebo k narušení veškeré zbožnosti.“

14. Caecilius skončil svoji řeč s úsměvem, dal totiž v té působivé řeči průchod svému rozhořčení a ulevilo se mu, a pravil: „Najde vůbec Octavius odvahu, aby k tomu ještě něco

⁶⁰ Arkesiláos z Pitany (316-214 př.n.l.) byl řecký filosof, který v roce 268 př.n.l. stanul v čele Akademie (viz. poznámka č. 52). Byl ovlivněn Sókratovou metodou poznání (přistoupit na stanovisko svých oponentů a ukázat jim, že jsou sami se sebou v rozporu) a rozvíjel tzv. akademický skepticismus (viz. poznámka č. 16). Arkesiláos tvrdil, že není možné poznat, jak se věci skutečně mají, a proto bychom neměli s ničím souhlasit, čímž se vyhneme omylu. Pro Arkesiláa tak bylo podstatnou známkou moudrosti nikoli vědění, nýbrž oproštění se od omylů. Jelikož ale sám nic nenapsal, je jeho učení odvozováno ze zmínek antických autorů (např. Cicerona).

⁶¹ Karneadés (215-130 př.n.l.) byl řecký filosof a zakladatel tzv. nové akademie (viz. následující poznámka). V roce 155 př.n.l. byl vybrán jako jeden ze tří filosofů, kteří měli za úkol zastupovat Athény v Římě a jeho přednášky pro spravedlnost a proti ní zanechaly hluboký dojem. Ve svém učení popíral absolutní pravdu. Podle něj lze v životě dosáhnout pouze relativní pravdy. Také odmítal víru v boha a božskou prozřetelnost, neboť na světě je mnoho zla.

⁶² Akademie byl původně název pro posvátný okrsek před branami Athén, kde Platón (viz. poznámka č. 107) založil svou školu. Od Arkesiláa (viz. poznámka č. 60) se datuje tzv. střední akademie, kdy se směr myšlení přesouvá ke skepticismu, tedy k nejistotě poznání. To rozvíjí ještě radikálněji Karneadés (viz. poznámka č. 61), který je pokládán za zakladatele tzv. nové Akademie.

⁶³ Simónidés z Keu (asi 556-468 př.n.l.) byl řecký lyrický básník, který žil na dvorech tyranů mj. Hieróna (viz. poznámka č. 65.)

⁶⁴ *Tyrannos* znamená samovládce. Původně toto označení nemělo hanlivý smysl, protože tyranové se dostávali k moci na úkor vlády rodové aristokracie. Za jejich panování pak nastal hospodářský a kulturní rozkvět.

⁶⁵ Hierón vládl v Syrakúsách v letech 478-466 př.n.l. a dokázal je pozvednout na nejvýznamnější město Sicílie. Jeho dvůr se proslavil jako středisko kultury mj. zde působil Aischylos (řecký dramatik), Pindaros (řecký lyrik) nebo Simónidés (viz. poznámka č. 63)

dodal, když má tolik společného s Plautem, jenž byl prvním mezi pekaři a poslední mezi filozofy?“⁶⁶ „Přestaň se předčasně bít v prsa“ řekl jsem mu, „nesluší se, abys jásal nad svou ladně složenou řečí dříve, než zazní v plné šíři názory obou stran. Obzvláště, když ve vaší debatě neusilujete ani tak o chválu jako o pravdu. A ačkoli mě tvá řeč velmi pobavila svou zevrubností a pestrostí, přesto mě v hloubi duše zneklidnilo něco, co se netýká jen tohoto konkrétního proslovu, ale způsobu vedení učené debaty obecně. Pojetí pravdy, byť je zcela zjevná, se totiž mění v závislosti na schopnostech debatujících a síle jejich výmluvnosti. Je notoricky známo, že to souvisí se snadnou ovlivnitelností posluchačů, kteří lehce podlehnou vábivým slovům a nechají se odvést od přemýšlení nad věcmi samotnými, takže nekriticky přijímají vše, co bylo řečeno, aniž by byli schopni oddělit pravdu od lži. Netuší totiž, že v tom, co zní neuvěřitelně, se často skrývá pravda, zatímco v tom, co působí věrohodně, se může tajit lež. A tak čím více věří zdánlivě spolehlivým tvrzením, tím spíš jsou lidmi, kteří se v dané věci vyznají, usvědčeni z omylu. Ve své nerozumné zaslepenosti, místo aby přiznali vinu řečníkovi, nařikají nad nespolehlivostí pravdivého poznání a odmítají vše bez rozdílu. Raději o všem pochybují, než aby jednoznačně odsoudili pochybné názory. Musíme se tedy vyvarovat toho, abychom přijímali s nechutí jakoukoli řeč, jako to dělají prostí lidé, kteří si často vybíjí svůj vztek klením a nenávisť k druhým. Neboť naivní a důvěřiví lidé se snadno nechají oklamat těmi, které pokládají za dobré. A poté propadnou opačnému extrému a začnou podezírat z nekalostí každého, včetně těch, které již dříve poznali jen z té nejlepší stránky. Jelikož obě strany jdou do debaty s maximálním nasazením, buďme opatrní. Na jedné straně je pravda často temná, na druhé pak mimořádná stylistická propracovanost nezřídka dokáže přemírou slov vytvořit iluzi věrohodných důkazů. Měli bychom proto pečlivě, nakolik je to možné, vážit jednotlivé argumenty, abychom byli schopni ocenit

⁶⁶ Caecilius naráží na životní osudy řeckého dramatika Plauta (251-184 př.n.l.). Ten byl nízkého původu, pracoval u divadla, zadlužil se a musel se nechat zaměstnat ve mlýně, kde vykonával práci s otroky. Případodobně Octavia k Plautovi má ukázat, že stejně tak Octavius se stýká s lidmi nízkého původu (křesťany).

důmyslnost řeči, zároveň ale, abychom vybrali, schválili a přijali za své jen ty, které jsou pravdivé.

15. „Zpronevěřuješ se povinnosti svědomitého soudce“ pravil Caecilius. „Je totiž krajně nespravedlivé, když ubíráš mému proslovu na síle svým příliš vážným vstupem. Měl by to být Octavius, kdo vyvrátí jednotlivé argumenty, je-li toho schopen. Neměly by být zpochybňovány a oslabovány předem.“ Odpověděl jsem mu: „To, z čeho mě obviňuješ je, pokud se nemýlím, k prospěchu nás všech, abychom si udělali úsudek na základě pečlivé úvahy, a ne na základě nabubřelé výmluvnosti, a abychom vše zvažovali podle věcí samých. Abychom však už dále nenapínali naši trpělivost a neměl jsi důvody ke stížnostem, vyslechněme si v klidu odpověď našeho Ianuaria, který již touží začít.

16. Octavius: „Samozřejmě se k tomu vyjádřím, nakolik to bude v mé moci a nakolik mi budou síly stačit. Ty se musíš snažit se mnou, abychom tu skvrnu nejodpornějších pomluv smyli proudem pravdivých slov. Především nebudu nijak zastírat, že názor mého Natala je tak pochybný, nestálý a neudržitelný, že musíme být na rozpacích, zda je tato zmatenost a popletenost záměrná nebo je důsledkem omylu. Měnil totiž názor a chvíli tvrdil, že věří v bohy, chvíli, že o nich pochybuje, aby odpověď na jeho sporné teze stála na ještě vratších základech. Nevěřím ale a nechci věřit, že by Natalis byl tak prohnáný. Jeho upřímné povaze je nahony vzdálená jemná rafinovanost. Čím to tedy je? Člověk, který nezná správnou cestu, zůstane zpravidla v místě, kde se cesta dělí do více směrů, bezradně stát. Protože neví, kudy dál, neodváží se zvolit si jeden směr nebo připustit, že jsou správné všechny. Stejně tak i člověk, který nemá pevné vodítko pro hledání pravdy, zůstane ve své nejistotě vnitřně rozpolcen a bude zmítán nespolehlivými domněnkami. Není proto divu, že se Caecilius nechá unášet sem a tam protichůdnými názory jako přílivem a odlivem. Aby tomu tak nebylo i nadále, prokážu lživost toho, co zde bylo řečeno, ačkoli si to již samo protiřečí, a vyvrátím to na základě jediné potvrzené a ověřené pravdy. Můj bratr zde vychrlil, jak těžce nese,

pohoršuje se, hněvá se i rmoutí nad tím, že lidé bez hlubšího vzdělání, nedotčení vědeckým poznáním a neznající ani základní věci, diskutují o nebeských záležitostech. Ať si uvědomí, že všichni lidé bez rozdílu věku, pohlaví a společenského postavení se narodili se schopností rozumového a smyslového poznání a že moudrosti se jim nedostalo působením náhody, ale je součástí jejich přirozenosti. Dokonce i filosofové a další lidé, kteří vešli do historie jako zakladatelé nějakého učení, byli pokládáni za polonahé, nevzdělané plebejce⁶⁷, dokud si svými intelektuálními schopnostmi nezískali jméno a slávu. Navíc bohatí lidé, připoutaní ke svému majetku, obvykle vzhlížejí víc ke zlatu než k nebesům, zatímco chudí našinci nejenže vynalezli nové filosofické směry, ale předali své učení i ostatním. Z toho je zřejmé, že nadání není dáno majetkem, ani ho nelze získat studiem, ale vzniká při formování mysli samotné. Není proto třeba pohoršovat se nebo rozhořčovat nad tím, že někdo zkoumá věci mezi nebem a zemí, přemýšlí o nich a vyjadřuje svůj názor na ně, ať už je to kdokoli. Nezáleží totiž na společenském postavení mluvčího, ale na pravdivosti jeho sdělení. Navíc, čím méně je řeč vybroušená, tím jasnější je její smysl, jelikož není přikrášlována verbální okázalostí a líbivostí, ale zůstává, tak jak je, a jejím jediným měřítkem je pravda.

17. Neodmítám, co se zde Caecilius snažil prosadit mezi hlavními body, že člověk má poznat sám sebe a uvažovat o tom, čím je, odkud vzešel a proč existuje. Zda vznikl sloučením prvků nebo je jen souhrou částic nebo jej spíše stvořil Bůh a dal mu podobu a duši. To ovšem nemůžeme zkoumat a pochopit, aniž bychom nezkoumali svět jako celek. Neboť ty věci spolu úzce souvisí, jsou propojeny a provázány vzájemnými vazbami, takže, pokud pečlivě neprozkoumáš božskou podstatu, nemůžeš poznat ani tu lidskou. Stejně tak člověk nemůže dobře spravovat záležitosti obce, pokud nepochopí pravidla společné světové obce. Právě to nás odlišuje od divokých zvířat, která jsou skloněná a schýlená k zemi a zrozená jen k tomu,

⁶⁷ Plebejové byli pravděpodobně zemědělští a řemeslníční přistěhovalci nepatřící k patricijským starousedlickým rodům. Byli sice svobodnými občany, zprvu ale měli některá občanská práva omezená. Oproti patricijům tak zaujíмали podřadnější postavení. Od 5. stol. př.n.l. probíhal boj za rovnoprávnost s patriciji, který vedl ke vzniku tzv. nobility kolem roku 300 př.n.l. Caecilius používá termín plebej pro označení společensky podřadnějšího člověka.

aby se starala o potravu. My máme tvář obrácenou vzhůru a můžeme vzhlížet k nebi, byla nám dána řeč a rozum, jejichž prostřednictvím poznáváme, vnímáme a následujeme Boha. Proto nemůžeme a ani nesmíme přehlížet nebeskou krásu, jež se nabízí našim očím a smyslům. Byla by to přímo svatokrádež hledat na zemi to, co lze nalézt pouze ve výšinách. Tím více se mi zdá, že ti, kteří tvrdí, že důmyslná konstrukce tohoto světa není dílem božího záměru, nýbrž náhodným shlukem navzájem propojených částic, nemají ani mysl, ani smysly a konečně ani oči. Pozvedneš-li oči k nebi a pohlédneš na to, co je pod ním a kolem něj, co je tak jasné, zjevné a zřejmé jako existence nějaké božské všepřesahující vůle, která prostupuje veškerou přírodou, uvádí ji v pohyb, oživuje ji a řídí? Podívej se na samotné nebe, jak se rozpíná v prostoru, jak rychle se otáčí, jak je v noci zdobeno hvězdami a ve dne září slunečním svitem, a hned pochopíš, že tato obdivuhodná božská rovnováha světa musí být dílem nějakého svrchovaného vládce. Jen pohled', jak slunce určuje běh roku, a luna svým dorůstáním, ubýváním a mizením vymezuje měsíce v roce. A co bych měl říci na neustálé střídání světla a tmy, které nám umožňuje prokládat práci odpočinkem? Obšírnější výklad o hvězdách, o tom, jak se jimi řídí plavba lodí nebo čas orby a sklizně, však nechme astrologům. Stvoření, dění a uspořádání všech těchto věcí nejen vyžadovalo nejvyššího stvořitele a dokonalý rozum, ale bez nevyššího možného důvtipu a rozumu do nich nelze ani proniknout, poznat je a pochopit. Nestřídají se snad i roční období se svými plody ve stále stejných cyklech? Jaro svědčí o svém tvůrci a původci svými květy, léto svou sklizní, podzim svými zralými plody a zima nezbytnými olivami. Tento řád by se snadno proměnil ve zmatek, pokud by nebyl založen na svrchovaném rozumu. Jak velká to byla prozřetelnost vsunout do tohoto cyklu podzim a jaro se svým mírným počasím, aby stále jen nepálila zima svými mrazy nebo nepražilo léto svým žářem, takže nepozorovaně a beze škod přechází jedno období v druhé, když se rok vrací ve svých vlastních stopách. Všimni si moře, jak je řádně staženo břehy. Podívej se na kterýkoli strom, jak čerpá živiny z útrob země. Pohled' na oceán,

jak se pohybuje tam a zpět při přílivu a odlivu. Podívej se na prameny, jak se řinou nikdy nevysychajícími žilami. Pozoruj řeky, jak tečou stále stejnými koryty. Co říci o ladně rozložených strmých horách, zvlněných pahorcích a širých pláních. A co říci o živých tvorech, kteří se brání jeden proti druhému různými způsoby: jedni jsou vyzbrojeni rohy, druzí jsou chráněni svými zuby, jiní jsou vybaveni kopyty nebo si zajišťují bezpečí rychlostí svých nohou či máchnutím křídel. I sama krása naší podoby svědčí o božském stvořiteli: vzpřímená postava, zdvižená tvář, v horní části oči jakoby na stráži a všechny ostatní smysly rozmístěné jakoby v tvrzi.

18. Bylo by na dlouho probírat vše jednotlivě. Na lidském těle není jediné části, která by neměla svůj účel a nepůsobila krásně. Co je však ještě podivuhodnější, že všichni máme stejnou podobu, a přece se každý odlišujeme určitými rysy. A tak se sice zdá, že vypadáme všichni stejně, ale zároveň najdeme mezi jednotlivci rozdíly. A co způsob, jakým se rodíme? Nevložil snad do nás Bůh touhu plodit a nepostaral se, aby se prsy po porodu naplnily mlékem a křehký plod rostl díky nadbytku mléčného moku? Bůh se však nestará jen o svět jako celek, nýbrž i o jeho jednotlivé části. Británie trpí nedostatkem slunce, je však omývána teplým mořským proudem, řeka Nil zmírňuje vyprahlost Egypta, Eufrat nahrazuje Mezopotámii déšť a proud Indu prý přináší Východu nejen vláhu, ale i osivo. Vstoupíš-li do nějakého domu a uvidíš vše pečlivě udržované, uspořádané a nazdobené, nebudeš pochybovat o tom, že o něj pečuje nějaký pán a že je mnohem lepší než ony pěkné věci. A totéž platí i pro tento dům světa. Když pochopíš ten prozíravý řád a zákony platící na nebi i na zemi, uvěříš, že tento svět má nějakého pána a otce, který je krásnější než samy hvězdy a části světa. Jelikož tedy není nejmenších pochyb o prozřetelnosti, považuješ možná za nezbytné pátrat po tom, zda je nebeská vláda v rukou jediného nebo více bohů. Vezmeme-li v úvahu pozemské formy vlády, které mají svůj předobraz v nebi, nedá mnoho práce to objasnit. Byla snad někdy nějaká společná vláda, která by začala vzájemnou důvěrou a skončila bez krveprolití? Pomínu

Peršany, kteří si vybírají svého krále na základě koňského řehtání,⁶⁸ a přejdu mlčením již zapomenutou báji o dvojici thébských spoluvládů⁶⁹. Všeobecně známá je i pověst o sporu dvojčat o vládu nad pastýři a chatrčemi⁷⁰ a válka mezi tchánem a zetěm⁷¹ se rozšířila na celý svět. Ani osud tak velké říše nemůže být v rukou dvou vládců. Podívej se na ostatní: jedinou královnu mají včely, jediného vůdce má i stádo vepřů nebo skotu. Věřil bys tedy, že na nebi je nejvyšší moc rozdělená a svrchovanost pravé božské vlády může být rozpolcená? Vždyť je zjevné, že bůh je otcem všeho a nemá počátku ani hranic, že právě on dává vzniknout všem jsoucům a sám představuje věčnost. On, který existoval ještě před vznikem světa a byl světem sám o sobě, který svým slovem ovládá všechny stvořené věci, svým rozumem vše řídí a svým duchem završuje. Nelze ho spatřit, pro náš zrak je příliš jasný, nelze ho změřit ani se ho dotknout, neboť přesahuje naše smysly, je nekonečný a nezměrný a jen on sám se zná ve své skutečné velikosti. Naše srdce je příliš omezené na to, aby ho poznalo, a tak jediný správný způsob, jak ho postihnout, je říci, že je nepostižitelný. Vysvětlím, jak to myslím: kdo se domnívá, že zná velikost boha, ten ji zmenšuje, kdo ji nechce zmenšovat, ten ji nezná. A ani nepátřej po božím jménu, Bůh sám je jméno. Názvů je potřeba pouze tam, kde se množství dělí na jednotlivé části, které dostanou bližší pojmenování. Bůh je však jen jeden a

⁶⁸ Po zabití krále se spiklenci domluvili, že čím kůň při východu slunce nejdříve zařehotá, bude novým králem. Jednomu z vrahů, Dáreiovi, pomohl jeho štolba. Na místě budoucího setkání uvázal v noci klisnu, ke které pak Dáreiova koně připustil. Druhý den, když tam kůň znova přijel, nasál pach klisny a ihned zařehotal, přičemž zrovna začalo vycházet slunce. Jiná verze říká, že se štolba rukou dotkl pohlaví té klisny, a když ráno začalo vycházet slunce, přiložil tu ruku k nozdram pánova koně. (srv. Hérodotos III, 83-88).

⁶⁹ Spoluvládci Polyneikés a Eteoklés (synové krále Oidipa) se nejprve střídali ve vládě Thébám, nakonec se ale zabili ve vzájemném souboji (srv. Aischylos, *Sedm proti Thébám*).

⁷⁰ Romulus a Remus byli dvojčata, jejichž matkou byla podle báje vestálka (viz. poznámka č. 22) a otcem bůh války Mars. V dětství byli pohozeni k rozvodněnému Tiberu. Prvně je našla vlčice, která je odkojila, pak pastýř stád, který je vychoval. Podle jiné verze byli nalezeni rovnou pastýřem, který je předal své ženě, jež měla přezdívkou „vlčice“ (dnes bychom řekli nevěstka). V dospělosti se o svém původu dověděli, pomohli králi Numitorovi k vládě a na oplátku chtěli založit nové město tam, kde byli pohozeni. Protože se nedokázali domluvit na názvu města, svěřili to letu ptáků. Každý z nich si ovšem znamení vyložil jinak a v následné rvačce Romulus Rema zabil (srv. Livius I, 7).

⁷¹ V letech 49–45 př.n.l. zuřila v Římské říši občanská válka. Straně tzv. optimátů (konzervativci, kteří zastupovali zájmy aristokracie, chtěli zachovat bez omezení moc vysokých státních úředníků a senátu) velel Gnaeus Pompeius Magnus, zatímco straně tzv. populárů (zástupci středních vrstev, kteří žádali větší demokratizaci poměrů) Gaius Iulius Caesar. Protože Pompeius měl za manželku Caesarovu dceru Iulii, označuje Octavius tuto občanskou válku za válku zetě a tchána.

jeho jméno Bůh je nedělitelné. Použiji-li slovo otec, domyslíš si, že pozemský, řeknu-li král, budeš se domnívat, že tělesný, a nazvu-li ho pánem, budeš v něm vidět smrtelníka. Pouze když si odmyslíš přídavky jmen, pochopíš Boha v jeho záři. Co ještě k tomu říci? Nepotvrzují snad všichni moje slova? Neříkají lidé, když natahují ruce k nebi, nic jiného než „Bůh,“ „Bůh je velký,“ „Bůh je opravdový,“ „když Bůh dá.“ Je to přirozená řeč lidu nebo vyznání věřícího křesťana? Vždyť i ti, kteří považují za nejvyššího vládce Jova,⁷² zaměňují pouze jména, ale souhlasí s tím, že existuje jediná nedělitelná boží moc.

19. Schvaluji, co někteří básníci hlásají, že je pouze jeden otec bohů a lidí⁷³ a že mysl smrtelníků je taková, jaký den jim otec přinese⁷⁴. A dále! Neříká snad Maro z Mantovy⁷⁵ ještě otevřeněji, přesněji a pravdivěji: „Od počátku již nebe i zemi“ a ostatní části světa „živí světový duch a duše rozlitá po všech částech hýbá vší hmotou. Odtud pochází život všech lidí, i zvířat“⁷⁶ nebo jakéhokoli jiného živočicha? Na jiném místě nazývá tuto mysl a ducha bohem, ten verš zní: „Bůh sahá přes všechny země, moře a nekonečné nebe. Odtud je člověk, zvíře, déšť i oheň.“⁷⁷ Co jiného je Bůh, kterého hlásáme my, než mysl, rozum a duch? Chceš-li, projdeme si nauku filosofů, a zjistíš, že i když užívají různých termínů, po věčné stránce se shodli na společném názoru. Ponechávám stranou ty nejstarší nevytříbené filosofy, kteří si za své výroky vysloužili označení mudrcové,⁷⁸ jako je Thalés z Milétu,⁷⁹ který jako vůbec první

⁷² Jupiter byl původně staroitalský bůh nebe a vesmíru, později byl ztotožněn s řeckým Diem a stal se nejvyšším římským bohem, kterému bylo podřízeno veškeré veřejné i soukromé dění.

⁷³ srv. Ennius, *Ann.* 175, Homér, *Il.* I, 544.

⁷⁴ srv. Homér, *Od.* XVIII, 135, Cicero, *fat. frg.* 3.

⁷⁵ Publius Vergilius Maro z Mantovy (70-19 př.n.l.) byl římský literát, chránělec císaře Augusta. Jeho největším dílem je hrdinský epos *Aeneis* (Báseň o Aeneovi), který popisuje putování trójského hrdiny Aenea z dobyté Tróje k italským břehům, kde založil novou Tróju a římský národ. Ve středověku se Vergilius těšil úctě zejména kvůli svému dalšímu dílu *Georgika* (Zpěvy pastýřské), kde se zmínil o zlatém věku a příchodu chlapce z panny (srv. *Ecl.* 4), což bylo prezentováno jako předpověď příchodu Krista.

⁷⁶ Vergilius, *Aen.* VI, 724-728 (přeložil Rudolf Mertlík) Academia, Praha 2011.

⁷⁷ srv. Vergilius, *Georg.* 4, 221-223, Vergilius, *Aen.* I, 743.

⁷⁸ Sedm mudrců byla skupina řeckých státníků a filosofů archaické doby (8.-6. stol. př.n.l.), kteří vynikali praktickou životní moudrostí a zanechali po sobě stručné sentence, jež byly souhrnem základních principů dobové etiky. Patří k nim Thalés (viz. následující poznámka), Solón, Pittakos, Biás, Periandros, Kleobúlos, Cheilón a někdy je zde řazen i Anacharchis.

diskutoval o božských věcech a označil za počátek všech věcí vodu a boha považoval za ducha, jenž z vody stvořil vše ostatní. Toto učení o vodě a duchu je příliš hluboké a vznešené na to, aby bylo vymyšleno člověkem: muselo být zvěstováno bohem. Jak vidno, už názor prvního filosofa se zcela shoduje s naším. Také Anaximenés⁸⁰ a po něm Diogenés z Apollónie,⁸¹ kteří považovali Boha za nesmírný a nekonečný vzduch, měli o božství podobnou představu jako my. Anaxagorás⁸² popisuje boha jako uspořádaný pohyb nekonečného ducha a podle Pýthagora⁸³ je bůh duch, který prostupuje a rozpíná se celým vesmírem, z něhož čerpají život i všichni živočichové. Znamé je Xenofanovo⁸⁴ učení, že bůh je neomezené všechno nadané rozumem nebo Antisthenovo tvrzení,⁸⁵ že lidová víra zná sice mnoho bohů, ale existuje jen jeden nejvyšší - Příroda. Speusippos⁸⁶ zase chápe boha jako živoucí sílu, která vše řídí. A co Démokritos?⁸⁷ Ačkoli jako první objevil atomy, často mluvil

⁷⁹ Thalés z Miletu (6. stol.př.n.l.) byl řecký filosof, který patřil k tzv. sedmi mudrcům (viz. předchozí poznámka). Za počátek všeho pokládal vodu. Podle něj i země leží na vodě, a tak zemětřesení vysvětloval jako kymácení na vlnách. Velkou vážnost si získal tím, že předpověděl zatmění slunce (asi 28. 5. 585 př.n.l.)

⁸⁰ Anaximenés (6. stol.př.n.l.) byl řecký filosof, který za pralátku považoval vzduch. Ten se zhušťováním mění ve vodu, zemi a kameny, zatímco zřetřováním v oheň. Vzduch je rovněž totožný se světovou duší, která ovládá vše.

⁸¹ Diogenés z Apollónie (5.stol.př.n.l.) navázal na Anaximena (viz. předchozí poznámka) a za pralátku považoval rovněž vzduch, který ale ztotožnil s bohem. Vzduch byl podle něho řídícím principem světa a rozum jeho neoddelitelným atributem, jak svědčí pravidelnost přírodních procesů.

⁸² Anaxagorás (500/497-428/27) byl řeckým přírodním filosofem. Podle něj není vzniku a zániku, ale pouze směřování a rozlučování. Za základ všeho pokládal nepatrné, do nekonečna dělitelné a specifickými kvalitami obdařené částičky, které nazýval spermata (semena). Každá jednotlivost obsahuje všechny druhy semene a rozdílnost je dána tím, která převažují. Počáteční chaotická směs se změnila v uspořádaný svět působením rozumu. Ten je ve vztahu k pasivním částicím nejen hybným, nýbrž i vládnoucím principem. O božích se ale vyjadřuje skepticky, život byl na naši zemi přenesen z vesmíru.

⁸³ Pýthagorás ze Samu (6. stol.př.n.l.) byl řecký filosof, který odešel z Malé Asie a na jihu Itálie založil svou školu, která byla náboženským spolkem, filosofickou školou i politickou organizací. Měl v ní absolutní slovo. Jeho učení mělo očistit duši, která byla poskvrněna stykem s pozemským světem. K tomu byla vypracována pravidla pro řádný způsob života, přičemž hlavním prostředkem byla intelektuální činnost. Jako podstatu všeho uváděl číslo. To dává věcem určitost, jasnost a poznatelnost.

⁸⁴ Xenofanés (asi 565-470 př.n.l.) byl řecký filosof a básník, kritik antropomorfního náboženství (bohové mají lidskou podobu). Kritizoval řecké epiky, že dali bohům lidské vlastnosti, jako je touha krást nebo cizoložit. Podle něj existuje jen jeden bůh, největší mezi bohy a lidmi, který není podoben smrtelníkům, ani tělem ani myslí, je všude a proniká světem, s nímž je totožný.

⁸⁵ Antisthenés (asi 455-360 př.n.l.) byl athénský filosof, kritik soudobé společnosti a zakladatel kynismu: člověk má směřovat ke ctnosti, která závisí na znalosti toho, co je dobré a co špatné. Jediným dobrem je ctnost, kterou má jednotlivec ve svých rukách a naopak vše, co člověk nemůže ovlivnit (sláva, svoboda, hanba), nevede ke štěstí. Cestou je tedy maximální soběstačnost, která vede přes omezování tělesných potřeb.

⁸⁶ Speusippos (4.stol.př.n.l.) byl řecký filosof, který byl Platónovým synovcem a po jeho smrti vedl Akadémii (viz. poznámka č. 62).

⁸⁷ Démokritos z Abdér (asi 460-370 př.n.l.) byl řecký filosof, matematik a vědec. Podle něj je prostor vyplněn nepatrnými tělísky (atomy), které naše smysly nejsou schopny postihnout. Tyto atomy se spojují a rozpojují ve

o přírodě, která vytváří tvary, a o rozumu jako o bohu. Stejně tak Stratón⁸⁸ chápal boha jako přírodu a dokonce i Epikúros,⁸⁹ podle jehož představ jsou bohové buď nečinní nebo žádní nejsou, kladl nad vše ostatní přírodu. Aristotelés⁹⁰ si sice protiřečí a užívá různé pojmy, přesto však všemu nadřazuje jedinou moc, i když ji jednou nazývá rozumem, jednou světem a jindy bohem, který stojí v čele světa. Také Theofrastos⁹¹ se vyjadřuje různě a někdy přisuzuje vládu nad vším světu, jindy zase božskému rozumu. Hérakleidés z Pontu⁹² připisuje světu božský rozum, i když v různých formách. Zénón,⁹³ Chrysippos⁹⁴ a Kleanthés⁹⁵ mají sice na věc různé názory, všichni se ale vracejí k myšlence jediné prozřetelnosti. Kleanthés totiž mluví o bohu jednou jako o mysli nebo o duši, jindy jako o aithéru,⁹⁶ většinou ale jako o rozumu. Jeho učitel Zenón považuje někdy za počátek všeho božský přírodní zákon, někdy aithér, obvykle však rozum. Juno⁹⁷ je podle jeho výkladu vzduch, Jupiter nebe, Neptun⁹⁸ moře, Vulkán⁹⁹ oheň

věčném pohybu. Poznání je pak buď dokonalé rozumem anebo nedokonalé smysly. Svět podle něho vznikl pouze vlastní nutností.

⁸⁸ Stratón z Lampsaku (3. stol. př.n.l.) byl řecký filosof, který popřel existenci nadpřirozených sil a nahradil je mechanicky působící silou přírodní. Duševní procesy nechápal jako projev nesmrtelné duše, ale jako projev životní síly, která v člověku se smrtí zaniká.

⁸⁹ Epikúros ze Samu (341-270 př.n.l.) byl řecký filosof, který tvrdil, že bohové žijí v mezisvětích prostorech v naprostém klidu a blaženosti. Odmítal zasahování bohů do světa lidí, neboť to by bylo neslučitelné s dokonalým štěstím bohů.

⁹⁰ Aristotelés ze Stageiry (384-322 př.n.l.) byl polyhistor, vychovatel Alexandra Makedonského a jeden z nejvýznamnějších filosofů starověku. Učil, že svět i dění v něm je věčné a věčnou příčinou pohybu je bůh, který je ale nehybný. Bůh je vlastně čisté myšlení, které myslí samo sebe.

⁹¹ Theofrastos z Eresu (371-286 př.n.l.) byl nejvýznamnějším Aristotelovým (viz. předchozí poznámka) žákem a zakladatelem vědecké botaniky.

⁹² Hérakleidés z Pontu (asi 390-310 př.n.l.) byl řecký filosof, matematik, astronom. Podle něj se atomy nespojují, ale sdružují v molekuly, z kterých božský rozum vytvořil celý svět.

⁹³ Zénón z Eleje (asi 490-430), řecký filosof, který byl pokládán za zakladatele logiky, hlavně svými tezemi proti pohybu. Letící šíp podle něj nikdy nemůže doletět do cíle, protože v každém okamžiku svého letu stojí.

⁹⁴ Chrysippos (281/77-208/04) byl jedním z nejvýznamnějších řeckých stoiků, tedy filosofického směru, který mj. tvrdí, že Logos (vyšší rozum) proniká celým světem, je totožný s bohem, osudem, zákonem, prozřetelností, nutností i spravedlností.

⁹⁵ Kleanthés (331-232) z Assu byl žákem Zenóna (viz. poznámka č. 93) a stal se jeho nástupcem ve vedení školy.

⁹⁶ Aithér byl původně název pro oblast čistého a jasného vzduchu v nebesích, kde sídlí bohové. Filozofové tak později označovali druh čistého vzduchu nebo ohně. Aristotelés (viz. poznámka č. 90) aithér vyčlenil od ostatních 4 živlů jako látku nebeských těles.

⁹⁷ Juno byla původně nadpřirozená ochranná síla každé ženy. Pod řeckým vlivem přisoudili Římané Juno vlastnosti ochránkyně města (ztotožněná s Athénou) a manželství a plodnosti (ztotožněná s Hérkou). Na Kapitolu měla společný chrám s Jovem (viz. poznámka č. 72) a Minervou (viz. poznámka č. 116). K její počtě se slavily např. svátky Caprotina (7. července) veselým průvodem, kdy byly otrokyně převlečeny za Římanky, vedly obscenní řeči a šlehaly kolemdoucí.

a podobně i ostatní bohové představují živly. Tímto výkladem se postavil proti lidovým bludům a přesvědčivě je vyvrátil. Podobný názor zastává i Chrýsippos, podle něhož je bůh racionální božská síla, příroda nebo svět, někdy pak osudová nutnost. Na Zenóna navazuje i svými fyziologickými výklady Hésiodových,¹⁰⁰ Homérových¹⁰¹ a Orfeových¹⁰² básní. Rovněž podle výkladu Diogéna Babylonského¹⁰³ jsou báje o narození Jova a zrození Minervy¹⁰⁴ a další věci toho druhu jen alegorické opisy pro fyzické jevy, ne pro bohy. Neboť Xenofón,¹⁰⁵ Sókratův žák, odmítal, že pravá podstata boha je postižitelná smysly a že by se člověk o to ani neměl snažit. Podle stoika Aristóna¹⁰⁶ je pak bůh zcela nepochopitelný. Oba dva pochopili svrchovanost boha a rezignovali na možnost ho poznat. Ještě otevřenější jsou Platónovy¹⁰⁷ výklady o bohu, a to jak po stránce věcné, tak i terminologické a byly by takřka božské, kdyby je místy neznečistil příměsí politického přesvědčení. V Platónově spisu *Tímaios* je bůh jmenovitě označován za otce světa, tvůrce duše, stvořitele nebe a země. Vzhledem k jeho

⁹⁸ Neptun byl původně italské božstvo pramenícího vodstva, pod řeckým vlivem byl ztotožněn s Poseidónem a stal se bohem moře. Jeho chrám stál na Martově poli a svátek zvaný Neptunalia byl slaven 23.7. a byl provázen stavbou přibytků z haluzí na ochranu proti letnímu žáru vysušujícímu rostlinstvo.

⁹⁹ Vulkán byl původně italský bůh zhooubného ohně. Pod řeckým vlivem byl ztotožněn s Hefaístem a dostal kovářské dovednosti. Slavnosti na jeho počest se konaly 23. srpna a jeho chrám stál na Martově poli.

¹⁰⁰ Hesiódos (8-7. stol.) byl řecký spisovatel, tvůrce řeckého didaktického eposu. Ve svém spise *Theogónia* (O původu bohů) řeší otázky, jak vznikl svět. Patrně pod vlivem orientální a předřecké tradice řadí bohy genealogicky a popisuje střídání generací ve vládě nad světem.

¹⁰¹ Homér (9.-8. stol. př.n.l.) nejstarší známý řecký epický básník, autor eposů *Ilias* (o trójské válce) a *Odysseia* (Odysseova dobrodružství). Ve svých básních rovněž vylíčil tehdejší náboženské představy – bohové jsou antropomorfní a jsou rozděleni na olympské (vládne Zeus), mořské (vládne Poseidón) a podsvětní (vládne Hádés). Vládcem všech bohů je pak Zeus.

¹⁰² Orfeus byl bájný pěvec, který sestoupil do podsvětí, aby vyvedl svou mrtvou ženu Euridiké. Svým zpěvem učaroval podsvětnímu vládci, který mu pak dovolil Euridiku odvézt, ale nesměl se za ní ohlédnout, dokud nebudou pryč z podsvětí. To Orfeus nedodržel a tím ji ztratil navždy. Zoufalý pak bloudil světem, než ho roztrhaly thrácké mainady. Tomuto bájnému pěvci jsou přisuzována theogonická díla, která ale jsou blízká filosofickému myšlení v 6. stol. př.n.l. Na základě báje o Orfeovi vzniklo náboženské hnutí – orfismus.

¹⁰³ Diogenés Babylónský (2. stol. př.n.l.) byl řecký stoický filosof, jenž byl jedním ze tří členů athénské poselstva do Říma (viz. poznámka č. 69).

¹⁰⁴ Minerva byla římská bohyně moudrosti ztotožněná s řeckou Athénou. A stejně jako se Athéna zrodila z Diový hlavy, tak Minerva z Jovovy.

¹⁰⁵ Xenofón (asi 430-353 př.n.l.) byl Sókratovým žákem. Bojoval ve službách perského krále Kýra mladšího, pak proti rodným Athénám ve službách Sparty, za což byl vyhnán. Psal díla historická, politická, filosofická i praktické příručky.

¹⁰⁶ Aristón z Chiu (3. stol. př.n.l.) byl řecký filosof, žák Zenóna (viz. poznámka č. 93).

¹⁰⁷ Platón (427-347 př.n.l.) byl Sókratovým žákem a jedním z nejvýznamnějších řeckých filosofů. Založil filosofickou školu Akadémiu (viz. poznámka č. 62). Byl tvůrcem idealistického názoru na svět, podle něhož věci na tomto světě nejsou skutečné, ale jsou to jen stíny věčných a neměnných praobrazů (idejí). Člověk je tak klamán smysly a onen nehmotný svět může poznat jen rozumem.

obrovské a neuvěřitelné moci ho lze těžko poznat, píše Platón v předmluvě, a když už ho poznáš, je nemožné to sdělit druhým. To je téměř totožné s naším učením. Neboť i my známe jen jediného Boha a nazýváme ho otcem všeho, nikdy však o něm nemluvíme na veřejnosti, pokud nejsme vyslýcháni před soudem.

20. Vyložil jsem vám učení téměř všech slavnějších filosofů, kteří popisují jediného Boha, byť pod různými jmény. Ať si každý rozhodne, jestli jsou nyní křesťané filosofové, nebo byli filosofové už tehdy křesťany. Pokud je tedy svět řízen prozřetelností a vůlí jediného Boha, nesmíme se nechat unést smyšlenými historkami, v nichž si libovali a v jejichž zajetí žili lidé v dávných dobách, a souhlasit s jejich bludy. Když navíc byly vyvráceny názory soudobých filosofů, jimž dodává na vážnosti nejen jejich stáří, ale i logická argumentace. Naši předkové totiž tak snadno podléhali výmyslům, že slepě věřili na nejružnější obludy a podivné tvory, jako je Skyla s šesti hlavami,¹⁰⁸ chiméra stvořená ze tří těl¹⁰⁹ a Hydra,¹¹⁰ již z ran vyrůstají nové hlavy, nebo kentauři, jezdci srostlí se svými koňmi. Zkrátka ochotně naslouchali všemu, co jsou báje schopné vyplodit. A co babské povídky o lidech proměněných v ptáky,¹¹¹ divoké šelmy¹¹², stromy¹¹³ nebo květiny?¹¹⁴ Kdyby k tomu docházelo tehdy, dělo by se to i nyní, ale protože nyní nic takového není možné, nemohlo se to stát ani tehdy. A stejně lehkověrní a důvěřiví byli naši předkové, i pokud šlo o bohy a naivně věřili všemu. Měli ve zbožné úctě své krále, přáli si vidět jejich obrazy i po jejich smrti

¹⁰⁸ Skyla byla nestvůra s šesti psími hlavami na dlouhých krcích, jimiž vytahovala z kolem projíždějících lodí námořníky, které požírala.

¹⁰⁹ Chiméra byla nestvůra, která měla hlavu lva, ocas hada a tělo divoké kozy. Podle tradice sužovala obyvatele Lýkie (jihozápad Malé Asie) a byla zabita hrdinou Bellerofontem.

¹¹⁰ Hydra byla příšera s hadím tělem a devíti dračími hlavami, přičemž jedna z hlav byla nesmrtelná. Z každé sřáté hlavy hydře vyrostly dvě nové.

¹¹¹ Např. Periklymenós

¹¹² Např. Lynkos, skythský král (území od ústí Dunaje až po Don), který si chtěl přivlastnit dar bohyně Ceres (viz. poznámka č. 14), obilná zrna. Chystal se proto zabít Cereřinu posla Triptolema, za což ho bohyně proměnila v rysa.

¹¹³ Např. Cypřiš (Kyparissos), chlapec, který nešťastnou náhodou zabil svého milovaného jelena. Tak mnoho truchlil a přál si zemřít, až jej Apollón proměnil v cypřiš.

¹¹⁴ Např. Narcis (Narkissos), sličný syn boha Kéfisa a nymfy Leiriopy, do kterého se zamilovala Échó (Ozvěna). On ji však odvrhl, jako i mnohé další, protože se zamiloval do svého obrazu na vodní hladině. Tak dlouho se od něj nemohl odlepit a šířil se láskou, až se proměnil v květinu.

a snažili se uchovat památku na ně prostřednictvím soch a co jim bylo zprvu útěchou, stalo se postupně předmětem kultu. Zkrátka, než se svět otevřel obchodníkům a než se začaly mísit zvyky a obřady jednotlivých kmenů, uctíval každý národ svého zakladatele nebo slavného vojevůdce, cudnou královnu udatnější než přísluší ženskému pohlaví, či vynálezce nějakého prospěšné instituce nebo umění jako občana slavné pověsti. Tak se zesnulým dostalo odměny a budoucím generacím příkladu.

21. Přečti si spisy historiků nebo filosofů: poznáš totéž, co já. Euhémeros¹¹⁵ vypráví o lidech, kteří byli za své zásluhy, ať už šlo o statečný čin nebo nějaký jiný přínos pro společnost, pokládáni za bohy. Vypočítává den i místo jejich narození, jejich hrobky a uvádí je po jednotlivých oblastech: diktajského Jova,¹¹⁶ delfského Apollóna,¹¹⁷ farskou Isis¹¹⁸ a eleusínskou Ceres.¹¹⁹ Prodikos¹²⁰ mluví o lidech, kteří byli povýšeni na bohy, protože na svých toulkách objevili nové plody a přinesli tak něco užitečného lidem. Ke stejnému závěru dochází i filosof Persaios,¹²¹ který spojuje názvy objevených plodin se jmény jejich objevitelů. Jak se říká v komedii: „Bez Dionýsa a Cerery i Venuše mrzne.“¹²² Alexandr Veliký z Makedonie napsal své matce v proslulém listu, že ve strachu z jeho moci mu jeden kněz prozradil tajemství lidské podstaty bohů. Že prvním ze všech byl Vulkán¹²³ a po něm rod

¹¹⁵ Euhémeros (2.pol.4.stol.-1.pol.3.stol. př.n.l.) byl řecký spisovatel, který ve svém spise *Posvátný zápis (Hierá anagrafé)* podal racionalistický výklad o původu náboženství, za což dostal přívlastek bezbožný (*atheos*). Podle něj jsou bohové bývalí velcí vladaři, kteří zavedli kult své osoby, aby si zajistili poslušnost těch, jimž vládnou.

¹¹⁶ Dikté byla hora, na které se narodil Zeus, v Římě ztotožněný s Jupiterem (viz. poznámka č. 72).

¹¹⁷ Delfy se nachází ve středním Řecku, byl zde posvátný okrsek s chrámem boha Apollóna a proslulou věštírnou. Apollón byl řecký bůh světla, slunce, života, věštby. Do Říma jeho kult pronikl za moru v roce 433 př.n.l., kdy byla vyzdvižnuta jeho léčebná schopnost. V roce 28 př.n.l. mu dal císař Augustus jako projev díky za vítězství u Aktia vybudovat chrám na Palatinu, který se stal oficiálním náboženským střediskem Říma.

¹¹⁸ Faros byl ostrov u Alexandrie (dnešní Egypt). Isis (viz poznámka č. 14)

¹¹⁹ viz. poznámka č. 24.

¹²⁰ Prodikos z Keu (5.stol. př.n.l.) byl řecký filosof, současník Sókrata. Vznik náboženství viděl v uctívání prospěšných věcí. Lidé uctívají oheň, slunce, zemi, řeky, protože je nejvíce potřebují ke svému životu.

¹²¹ Persaios (306-243 př.n.l.) byl žákem Zenóna (viz. poznámka č. 93). Když jako velitel posádky ztratil Akrokorint a citadelu Aratus, spáchal sebevraždu.

¹²² Citace z Terentiovy komedie *Eunuchus* (732) založená na personifikaci božstva: „bez vína (Dionýsios) a jídla (Ceres) láska (Venuše) mrzne“.

¹²³ Vulkán (viz. poznámka č. 99) byl v římské mytologii nejen bohem ohně, ale také plodnosti. Někteří badatelé ho ztotožňují s bohem, který oplodnil bohyni Fortunu Primigenii a byl tedy otcem Jova. Podle standardní verze byl naopak Héfaistos Dioovým synem.

Diův. Pak přešel od Isidina klasu¹²⁴ k vlaštovce¹²⁵ a chřestačce¹²⁶ a k prázdnému hrobu Serápida neboli Osirida,¹²⁷ jehož údy měly být rozmetány.

22. Zamysli se konečně i nad samotnými svatými obřady a mystérii:¹²⁸ nenajdeš nic než žalostnou smrt, nešťastné osudy, pohřby, žal a nárek nad ubohými bohy. Isis se svým psohlavým pomocníkem¹²⁹ a holohlavými kněžími truchlí a oplakává mrtvého syna, kterého stále hledá, a její ubozí vyznavači se bijí v prsa a napodobují bolest nešťastné matky. Jakmile naleznou maličkého syna, Isis se raduje, kněží jásají a oslavují psohlavého nálezce. A tak už dlouhá léta stále ztrácejí to, co nacházejí, a stále nachází to, co ztrácejí. Není snad k smíchu oplakávat to, co uctíváš, nebo uctívat to, co oplakáváš? A tento původně egyptský kult je nyní uctíván i v Římě. Ceres se zapálenými pochodněmi a ověnčená hady bloudí plná úzkosti a starostí a hledá svou uloupenou a zneuctěnou Persefonu. To jsou Eleusinská mystéria.¹³⁰ A jaké jsou obřady Dia? Odkojila ho koza, jako nemluvně musel být dán pryč od lačného otce, aby ho nesežral, a aby otec nezaslechl jeho pláč, řinčeli Korybanti¹³¹ svými kymbaly. Hanba mluvit o dindymské Kybelé.¹³² Ta již jako matka mnohých bohů, stará a ohyzdná, nedokázala donutit ke smilstvu svého cizoložného miláčka, do něhož se nešťastně zamilovala, a tak ho vykastrovala a udělala z něj božského eunucha. Na základě této báje ji gallové¹³³ uctívají tím, že sami sebe mrzačí a obětují svoje mužství. Toto už nejsou náboženské obřady, to je mučení.

¹²⁴ Pravděpodobně atribut bohyně Ceres (viz. poznámka č. 24), který byl v rámci náboženského synkretismu přenesen na bohyni Isis (viz. poznámka č. 14).

¹²⁵ Vlaštovka informovala bohyni Isis o smrti manžela.

¹²⁶ Chřestačka z kovových tyček a zvonků byla kultovním nástrojem bohyně Isis.

¹²⁷ Osiris byl zabit a jeho tělo roztrháno bratrem Tyfónem. Ten jednotlivé kusy poházel po celém Egyptě a manželka Osirida (a zároveň jeho sestra) Isis je hledala.

¹²⁸ Mystéria byly tajné antické kultury. K účasti na nich bylo nutné zasvěcení. To mělo účastníkům pomoci ke změně životního osudu a lepšího života po smrti.

¹²⁹ Myšlen Anúbis, jenž byl egyptským pohřebním božstvem s lidským tělem a šakalí hlavou.

¹³⁰ viz. poznámka č. 24.

¹³¹ Ztotožnění s řeckým mýtem o narození Dia. Diův otec Kronos se bál, aby ho děti nesvrhly z trůnu, tak přikázal své manželce Rheii, aby mu vždy po porodu novorozeně přinesla, načež ho snědl. Rheia chtěla zachránit alespoň jedno z dětí, a tak když se narodil Zeus, ukryla jej do jeskyně. Kronovi pak dala k požití kámen zabalený v plenkách. Zeus byl živěn mlékem božské kozy Amaltheie a u vchodu stáli Kúréti (horští démoni), kteří tloukli meči do štítu, aby zamaskovali pláč malého Dia.

¹³² Dindyma bylo pohoří ve Frýgii, zasvěcené bohyni Kybelé – viz. poznámka č. 36.

¹³³ viz. poznámka č. 36.

Nesvědčí snad už podoba a vzhled vašich bohů o jejich směšnosti a ohavnosti? Vulkán¹³⁴ je neduživý a chromý bůh, Apollón¹³⁵ je navzdory svému věku stále bezvousý, Asklépios¹³⁶ naopak pořádně vousatý, ačkoli je synem věčně mladého Apollóna. Neptun¹³⁷ má zelené oči, Minerva¹³⁸ sívě, Juno¹³⁹ je volooká. Merkur¹⁴⁰ má na nohou křídla, Pan¹⁴¹ kopyta a Saturn¹⁴² pouta. Janus¹⁴³ má dokonce dvě tváře, jako kdyby chodil pozpátku, Diana¹⁴⁴ je zobrazována jako lovkyně s vysoko vykasaným šatem, jako Efezská má na hrudi mnoho prsů a ňader a jako strašlivá Trivia¹⁴⁵ má tři hlavy a mnoho rukou. A co teprve váš Jupiter? Ten je zpodobňován jednou bez vousů, jednou s vousy, jako Ammón¹⁴⁶ má rohy, jako Jupiter Kapitolský¹⁴⁷ metá blesky, jako Latiaris¹⁴⁸ je potřísněn krví a jako Feretrius¹⁴⁹ je zobrazován s

¹³⁴ Navazuje na poznámku č. 99. Vulkán, jelikož byl ztotožněn s řeckým Héfaistem, byl rovněž líčen jako chromý, kulhavý bůh.

¹³⁵ viz. poznámka č. 117.

¹³⁶ viz. poznámka č. 26.

¹³⁷ viz. poznámka č. 98.

¹³⁸ Minerva byla italskou bohyní, která byla pod řeckým vlivem ztotožněna s Athénou, tím se stala bohyní vítězství. Kromě toho byla ochránkyní řemeslníků, později herců, básníků i lékařů. Měla vybudovaný chrám na Kapitolu (viz. poznámka č. 147).

¹³⁹ viz. poznámka č. 97.

¹⁴⁰ Merkur byl původně italské božstvo zisku a to již od 5.stol. př.n.l., kdy se v římské republice začal silně rozvíjet obchod. Postupně byl ztotožněn s řeckým Hermem, který byl mj. poslem bohů a proto měl okřídlený klobouk a boty.

¹⁴¹ Pan byl řecký venkovský bůh stád a lesů. Sám měl zvířecí znaky – hustou srst, kozlí kopyta, rohy, bradu, ocas.

¹⁴² Saturn byl původně italské božstvo. Pod řeckým vlivem byl ztotožněn s Kronem (otcem Dia), a proto byl podle mytologie stejně jako Kronos spoután a poražen. Do doby jeho vlády kladli Římané zlatý věk. Saturnův chrám byl po Kapitolském chrámu (viz. poznámka č. 147) nejstarší v Římě. Na jeho počest se pořádali svátky Saturnálie (17. prosince), největší římský svátek, z něhož vznikly křesťanské Vánoce.

¹⁴³ Janus byl římský bůh městské brány. Byla mu zasvěcena dvojitá brána, která se za války otevírala a za míru uzavírala. Jelikož byl bohem počátku a konce, byl zobrazován s dvěma tvářemi, jedna hledící kupředu, druhá dozadu. Byl s ním spojen první měsíc po slunečním slunovratu, odtud název Januarius.

¹⁴⁴ Diana byl původně italská bohyně měsíce a ochránkyně žen. V Římě jí byl založen na Aventinu (římský pahorek) chrám, ve kterém stála socha bohyně, vytvořená podle Artemidiny sochy v Efesu. Pod řeckým vlivem byla ztotožněna s Artemidou a Hekatou. Protože byla lovkyně a ochránkyně zvířete, byla většinou zobrazována s toulcem na zádech a s laní.

¹⁴⁵ Ztotožnění s řeckou bohyní Hekaté, která byla zobrazována v trojtěle podobě.

¹⁴⁶ Hammón nebo Ammón byl egyptský bůh, který býval zobrazován jako beran nebo s beraními rohy na hlavě. Řekové jej ztotožnili s Diem a Římané pak s Jovem.

¹⁴⁷ Kapitolský pojmenován podle chrámu na Kapitolu. Ten byl vybudován v 6. stol. př. n. l. a byl zasvěcený třem bohům: Jovovi, Juno a Minervě. Stal se centrem náboženského života. Jupiter Kapitolský byl uctíván jako vládce hromů a blesků.

¹⁴⁸ Latiaris ho označovalo jako krále Latia, byl mu obětován býček.

¹⁴⁹ Prastarý kult Jova, jemuž byla obětována kořisti získaná od poražených nepřátel (*spolia opima*). První, kdo tak podle římských legend učinil, byl sám zakladatel Říma, Romulus, po vítězství nad králem Akronem (srv. Livius I,10). Etymologie kultického jména *Feretrius* není jasná, někdy bývá toto slovo odvozováno od latinského slovesa *ferire* („bít, zabíjet“) nebo také od slovesa *ferre* („nést“, protože přináší mír), nejčastěji je ale spojováno

křesacím kamenem. Abych ale nemusel dlouze vypočítávat všechny podoby Jova, kolik má tento bůh jmen, tolik je i jeho obludných zpodobnění. Erigoné¹⁵⁰ se oběsila na provaze, aby se stala souhvězdím Panny, Kastor a Polydeukés¹⁵¹ střídavě umírají, aby střídavě žili, Asklépius¹⁵² byl sežehnut bleskem, aby povstal jako bůh, Héraklés¹⁵³ naopak na Oitě shořel v ohni, aby se zbavil svého lidství.

23, Tyto pověsti a bludy se učíme od nerozumných rodičů a, což je ještě vážnější, zabýváme se jimi při studiích a ve výuce, zvláště při četbě básnických děl. Básníci díky svému vlivu uškodili poznání pravdy ze všech nejvíce. Proto také Platón¹⁵⁴ udělal dobře, když vyloučil proslulého, oslavovaného a ověnčeného Homéra ze své ideální obce, jejímž projektem se zabývá ve svém dialogu. Byl to totiž hlavně on, kdo zapletl ve své trójské válce vaše bohy do lidských záležitostí a činů, i když to byla jen básnická hříčka. Rozdělil bohy do soupeřících dvojic, nechal zranit Venuši¹⁵⁵, Marta¹⁵⁶ svázat, poranit a zahnat na útěk. O

se substantivem *feretrum* (nosítka, na nich se nesla ukořistěná zbroj do chrámu). Chrám Jova Feretria se nacházel na Kapitolu a jeho kult mělo na starosti kněžské kolegium Fetialů (*Fetiales*). Jupiter Feretrius byl rovněž spojován s prastarým božstvem Jupiter Lapis (Jupiter Kámen), jenž byl symbolizován posvátným křemenem (*lapis silex*) uloženým v chrámu Jova Feretria (srv. Livius I,24,86; IX,5,3). Symbolika křemene v tomto kultu není zcela jasná, někdy bývá tento blýskavý kámen asociován s bleskem, standardním Jovovým atributem, pravděpodobně šlo ale spíš o dávný animistický symbol přírodních sil. Fetialové užívali při obětních rituálech tomuto božstvu výhradně kamenné nástroje. Jupiter Lapis byl rovněž garantem „spravedlnosti a zbožnosti“ (*iustum et pium*) a bděl nad dodržováním smluv a závazků, proto přísahající drželi při pronášení slavnostní formule v ruce křemen (srv. Livius I,24,8; Aulus Gellius I,21,4).

¹⁵⁰ Erigoné byla dcerou rolníka Ikaria, kterému podle mýtu bůh Dionýsos daroval vinnou révu. Ten ji slisoval a dal rolníkům. Ovšem ti do té doby vína neznali, a tak opojení mokem si mysleli, že je chtěl Ikarios otrávit a zabili ho. Ikariova dcera hrob s pomocí psa Mairy našla a truchlící se oběsila. Dionýsos ji, Ikaria i Mairu vzal na nebe jako souhvězdí Bootes, Panny a Velkého psa.

¹⁵¹ viz. poznámka č. 37.

¹⁵² viz. poznámka č. 26.

¹⁵³ Héraklés byl řecký hrdina, syn Dia a smrtelnice Alkmény, za což si vysloužil mstu Diovy manželky Héry. Héraklés vykonal dvanáct známých úkolů, účastnil se výpravy Argonautů pro zlaté rouno aj. Když si přivedl do domu zajatkyň, začala jeho manželka Déianeira žárlit, nechala se oklamat a poslala Héraklovi plášť napuštěný krví kentaura Nessa. Tím si měla získat zpět jeho lásku. Namísto toho však manželovo tělo, když si plášť oblékl, zachvátila ukrutná bolest. Aby se jí zbavil, nechal se upálit na hoře Oitě. V Římě byl znám jako Hercules.

¹⁵⁴ viz. poznámka č. 107.

¹⁵⁵ Venuše byla původně italským božstvem milostného půvabu, později smyslné lásky. Pod řeckým vlivem byla ztotožněna s bohyní Afrodíté. V Římě byla také ochránkyní zelinářů a zahradníků. Podle bájí byla manželkou boha Hefaista, byla mu ale nevěrná s bohem války Areem (Martem) (viz poznámka č. 156). Během trojské války byla Afrodíté zraněna Diomédém (srv. Homér, II. V,330).

¹⁵⁶ Mars byl italským bohem jara, mládí a války. Proto mu byly věnovány i jarní slavnosti spojené se začátkem polních prací a začátkem válečné sezóny a rovněž podzimní svátky oslavující konec polních prací a ukončení období válek. V Římě byl uctíván za hranicemi města, na Martově poli mu byl vybudován oltář i chrám. Byl

Jovovi vypráví, že ho musel ochránit Briareós,¹⁵⁷ aby ho ostatní bohové nesvázali, nad svým synem Sarpedónem,¹⁵⁸ jehož nedokázal vyrvat ze spárů smrti, ronil potoky krvavých slz. A protože byl očarován Venušíným pásem,¹⁵⁹ souloží se svou ženou Juno mnohem vášnivěji než se svými milenkami. Jinde Héraklés kydá hnůj¹⁶⁰ a Apollón zase pase Admétovy ovce.¹⁶¹ Neptun postavil hradby Laomedontovi,¹⁶² a přitom tento nešťastný stavitel nedostal za svoje dílo žádnou odměnu. Jindy je zas Jovův blesk vyráběn na kovadlině spolu s Aeneovými zbraněmi,¹⁶³ ačkoli nebe, blesky a hromy existovaly už dávno předtím, než se Jupiter narodil na Krétě. Vždyť plameny skutečného blesku by nedokázal napodobit žádný Kyklóp a i sám Jupiter by se jich musel bát. Nemá cenu mluvit o přistižení Marta a Venuše při cizoložství nebo o Jovově smilném poměru s Ganymédem,¹⁶⁴ posvěceném jeho vynesemím na nebe. O tom všem se vypráví jen proto, aby měli lidé nějaké ospravedlnění pro pro své neřesti. Těmito a podobnými výmysly a sladce znějícími smyšlenkami je nakažena dětská mysl, pod vlivem

ztotožněn s řeckým Areem a vztahuje se na něj tak pověst, jak Ótos a Efialtés Area spoutali a třináct měsíců ho nechali v bronzovém sudu (srv. Homéros, II.V, 385).

¹⁵⁷ Briareós byl storuký obr, který měl chránit Dia před spiknutím Héry, Athény a Poseidóna. Ti chtěli nejvyššího boha spoutat (srv. Homéros, II. I, 396). Octavius používá jména římských bohů, s kterými byli ti řečtí ztotožnění (viz. poznámka č. 72, 97 a 98).

¹⁵⁸ Sarpedón byl synem Dia (Iova) a smrtelnice Láodameie, který hrdině bojoval v trojské válce na straně Trójanů. Když byl zabit Achilleovým přítelem Patroklem, rozkázal Zeus Apollónovi, aby zachránil Sarpedónovu mrtvolu k důstojnému pohřbu. (srv. Homéros, II. 16, 419).

¹⁵⁹ Héra si vypůjčila Afrodítin pás, aby svedla Dia a on pak usnul spánkem, jenž by otupil jeho smysly. (srv. Homéros, II.XIV, 214). Octavius používá názvy římských bohů ztotožněných s těmi řeckými (viz. poznámka č. 97 a 155).

¹⁶⁰ Jedním z Héraklových dvanácti úkolů (viz. poznámka č. 153) bylo vyčistit za jeden den celý chlév krále Augeia, kde bylo chováno přes pět set byků. Héraklés rozbořil dvě protilehlé stěny chléva a přivedl vodu ze dvou řek, která veškerý hnůj odnesla. Pak zde opět postavil. Král mu ale odmítl vydat slíbenou desatinu stád a Héraklés se mu později pomstil, když jeho zemi dobyl a samotného krále zabil.

¹⁶¹ Apollón musel za trest vykonat z rozhodnutí Dia službu u krále Adméta. Zde pásal stáda a přitom hrál na flétnu nebo zlatou kitharu. Zvěř očarovaná jeho hrou vycházela z houští, lvi i pardálové se procházeli mezi stády.

¹⁶² Neptun (viz. poznámka č. 98) spolu s Apollónem museli za trest z Diova rozkazu vybudovat hradby trójskému králi Láomedontovi. Ten jim ale odmítl vyplatit slíbenou odměnu, a tak Apollón poslal na město mor a Neptun mořskou obludu. Aby byl hněv bohů utišen, musel Láomedón obětovat obludě svou dceru Hésionu. Nakonec ji ale zachránil Héraklés (viz. poznámka č. 153), ovšem ani ten slíbenou odměnu nedostal. Později se ale vrátil, rozbořil trójské hradby a krále zabil skoro se všemi jeho dětmi. Nechal žít jen Hésionu, která si ještě vymohla život svého bratra Priama, budoucího trojského krále.

¹⁶³ Vergilius (*Aeneis* VIII, 416-453) líčí, jak tři Kyklópové spolu s Vulkánem vytvořili Jovovy blesky, Martův vůz, Dianinu i Aeneovu zbroj.

¹⁶⁴ Ganymédés byl sličným synem mýtického trójského krále Tróa. Natolik se zalíbil Diovi, že jej nechal unést orlem na Olymp, kde se Ganymédés stal číšníkem bohů.

těchto báchorek vyrůstají až do dospělého věku a provázení těmito představami ti ubožáci stárnou, ačkoli pravda je nasnadě, ovšem pouze pro ty, kdo ji hledají. Vždyť o Saturnovi,¹⁶⁵ prvním představiteli rodu a sboru bohů, tvrdí všichni římské a řecké spisovatele zabývající se starověkem, že to byl jen člověk. Ví o tom Nepos¹⁶⁶ i Cassius¹⁶⁷ ve svých dějinách a píše o tom i Thallus¹⁶⁸ a Diodóros¹⁶⁹. Saturn podle nich uprchl v obavách z hněvu svého syna z Kréty a připlul do Itálie, kde byl přátelsky přijat Janem.¹⁷⁰ Jako vzdělaný, kultivovaný Řek naučil ty primitivní a hrubé lidi mnoho věcí: psát písmena, razit mince, vyrábět nástroje. A tento svůj úkryt, protože se zde mohl bezpečně schovat, nazval Latium.¹⁷¹ Spolu s Janem pak zanechali potomkům na památku města, která nesou jejich jména: Saturnia a Janiculum. Tento uprchlík byl tedy člověkem, skrýval se jako člověk, byl otcem lidských potomků a sám se zrodil z člověka. Synem Nebe a Země ho Italové nazývali jen proto, že neznali jeho rodiče. Vždyť i dnes říkáme o lidech, kteří se před námi nečekaně zjeví, že „spadli z nebe“ a o neznámých lidech nízkého původu mluvíme jako o „synech země.“¹⁷² Saturnův syn Jupiter, panoval po vyhnání otce na Krétě, kde také zemřel a měl tam syny. Dodnes zde můžeš navštívit Iovovu jeskyni a prohlédnout si jeho hrob. Sama tato posvátná místa jsou dokladem jeho lidského původu.

24. Bylo by zbytečné probírat jednotlivé bohy a vysvětlovat celý jejich rodokmen, navíc když smrtelný původ prokázaný u prapředků se přirozeně vztahuje i na potomky. Leda byste si mysleli, že se bohy stali až po smrti: jako Romulus, jenž se stal bohem díky

¹⁶⁵ viz. poznámka č. 142.

¹⁶⁶ Cornelius Nepos (asi 99-24 př.n.l.) byl římský spisovatel a historik. Ve svém nezachovaném díle *Chronica* podal přehled světových dějin od nejstarších dob po svou současnost. Z jeho děl se dochovala část spisu O slavných mužích (*De viris illustribus*), kde popisuje slavné mimořímské vojevůdce a latinské historiky.

¹⁶⁷ Lucius Cassius Hemina byl římský annalista, jenž napsal dílo od nejstarších italských dějin po druhou punskou válku, přičemž jeden ze zachovaných fragmentů ukazuje, že dílo by mohlo být vedeno až do roku 146 př.n.l.

¹⁶⁸ Thallus byl autorem historiografického díla, v němž popsal dějiny od trojské války po rok 109 př.n.l. Uplatňoval euhemeristický přístup k pohanským bohům, a proto byl oblíben u křesťanských apologetů.

¹⁶⁹ Diodóros Sicilský (1. stol.př.n.l.) byl řecký historik. Ve svém díle Historická knihovna (*Bibliothéké historiké*) vyličil synchronně řecké a římské dějiny od mytických počátků po výpravu Caesara do Británie (54. př.n.l.).

¹⁷⁰ viz. poznámka č. 143.

¹⁷¹ Etymologie vycházející z latinského slova *latere*, které znamená „skrývat se“.

¹⁷² Pejorativní označení *terrae filius* používali Římané pro lidi neznající svůj původ (srv. Petronius, *Sat.* 43, 5)

Proculově křivé přísaze,¹⁷³ nebo Juba¹⁷⁴, zbožštěný z vůle Maurů.¹⁷⁵ Ani ostatním králům nebyly prokazovány božské pocty kvůli víře v jejich nadlidskou moc, nýbrž jako projev úcty za jejich předchozí vládu. A božský titul jim byl přiznán dokonce proti jejich vůli, neboť i na stará kolena si přáli zůstat lidmi a ze strachu se nechtěli stát bohy. Nemůžou tedy být žádní bohové, kteří by vzešli z mrtvých lidí, protože bůh nemůže zemřít, a nemůžou být ani bohové, pocházející z narozených lidí, jelikož vše, co se rodí, také umírá. Božské je tedy pouze to, co nevzniká, ani nezaniká. Pokud by bohové byli zrození, proč by se nerodili i dnes? Snad proto, že Jupiter je už moc starý, Juno se stala neplodnou a Minerva zešedivěla dřív, než se stihla stát matkou? Nepřestalo snad rozmnožování bohů jen proto, že už dnes nikdo těmto báchorkám nevěří? Ostatně, kdyby bohové byli plodní a zároveň nesmrtelní, měli bychom dnes více bohů než lidí a nebe by jim už nestačilo, vzduch by je nepojal a země neunesla. Z toho je zřejmé, že to byli lidé, o nichž čteme, že se narodili, a o nichž víme, že zemřeli. Není tedy pochyb, že to, co dav veřejně uctívá a k čemu se modlí, jsou jen posvátné obrazy těchto lidí. Mysl a soudnost naivních lidí se nechá šálit krásou umění, zaslepit leskem zlata a oklamat třpytem stříbra a bělostí slonoviny. A vezme-li člověk v úvahu, jakými nástroji a náčiním je každá socha vytvořena, bude se stydět za svůj strach z klamného materiálu, který umělec přetvořil do podoby boha. Dřevěný bůh není nic jiného než zavěšený, osekáný, opracovaný a ohoblovaný kus dřeva, vzatý snad z hranice nebo popravčího kříže. Zlatý nebo stříbrný bůh je zhotoven z roztavené nečisté nádoby, jak to velmi často činil egyptský král,¹⁷⁶ buší se do něj kladivem a tvaruje se na kovadlině. Kamenný bůh je otesáván,

¹⁷³ Proculus Iulius po smrti Romula předstoupil před římský lid a oznámil, že se mu Romulus zjevil, zvěstoval mu budoucí slávu Říma a vznesl se k nebesům (srv. Livius I,16)

¹⁷⁴ Juba II. (25př.n.l. - 23 n.l.), numidský král, který byl vzat jako rukojmí do Říma po vítězství Caesara v Numidii v roce 46. př.n.l. Vyrůstal v Itálii a obdržel římské občanství. V roce 25. př.n.l. obdržel od Augusta vládu nad Mauretanií. O jeho zbožštění se zmiňuje Tertullianus ve spise *Apologeticum* (24, 8).

¹⁷⁵ Maurové byli obyvatelé Mauretánie (dnešní Maroko a západní Alžírsko).

¹⁷⁶ Egyptský král Amasis byl člověk prostého původu. Aby si získal uznání, vzal zlaté umyvadlo, v kterém si on jeho hosté myli nohy, dávali do něj i močili. To nechal roztavit a odlít z toho sochu božstva, kterou vystavil na nejpříhodnějším místě. Když lidé soše prokazovali úctu, nechal si je svolat a vysvětlil jim původ sochy. (srv. Hérodotos II, 172)

vyškrabáván a uhlazován nějakým špinavcem a vnímá potupnost svého zrodu stejně tak málo, jako vaši pozdější zbožnou úctu. Dokud je to jen kámen, kus dřeva nebo zlata, není to snad bůh? Kdy se tedy stane bohem? Hle, je odléván, osekáván, opracováván, osekáván: dosud to není žádný bůh. Je sletován, sestavován, vztyčován: stále to však není bůh. Je zdoben, zasvěcován a uctíván motlitbami: teď konečně se stává bohem, protože člověk to tak chtěl a zasvětil ho. Oč pravdivěji jsou schopna posoudit vaše bohy nemá zvířata na základě přirozených instinktů! Myši, vlaštovky i jestřábi dobře vědí, že tito bozi nic necítí: šlapou po nich, sedají na ně a navíc, pokud je neodeženete, uhnízdí se přímo v ústech vašeho boha. Pavouci omotávají jeho tvář pavučinou a spouští se na svých vláknech z jeho hlavy. Vy ty sochy otíráte, čistíte, oškrabáváte a máte z nich strach, přestože je sami vyrábíte a chráníte. A nikoho z vás nenapadne, že než začnete nějakého boha uctívat, musíte ho nejdříve poznat. Lidé ochotně a bez přemýšlení poslouchají rodiče a raději přitakají cizím bludům, než by věřili sami sobě. Přitom nevědí nic o tom, čeho se bojí. Tak je ve zlatě a stříbře posvěcována zištnost a prokazována úcta prázdné nádheře soch, tak se zrodila falešná římská víra. Projdeš-li si náboženské obřady, zjistíš, jak mnoho je v nich směšného a ubohého. Jedni pobíhají nazí v kruté zimě,¹⁷⁷ jiní pochodují s klobouky na hlavě a nosí kolem dokola staré štíty,¹⁷⁸ bubnují na bubny, žebrají a nesou bohy od vesnice k vesnici.¹⁷⁹ Do některých svatyní je možné

¹⁷⁷ Luperkové byli kněžské kolegium boha Fauna. Vždy 15. února na slavnosti Lupercalia obětovali kozu, kozla a psa. Aby očistili pastýře spolu s jejich stády a zajistili tak plodnost, dotkli se nožem, jímž vykonali oběť, čela dvou urozených jinochů a jiní jim to čelo hned utřeli vlnou namočenou v mléce. Tento obřad měl očistit pastýře a stáda a přinést plodnost. Pak Luperkové pouze v roušce z kozlí kůže oběhli Palatin (římský pahorek), přičemž při cestě šlehali ženy, které tím měly nabýt plodnosti (srv. Plútarchos, *Rom.* 21).

¹⁷⁸ Saliové byli kněží boha války Marta, kteří byli organizováni do dvou dvanáctičlenných kněžských kolegií, z nichž jedno bylo zasvěceno přímo Martovi (*Salii Palatini*), druhé Quirinovi (*Salii Collini*). Rituály Saliů se odehrávaly na začátku válečné sezóny (19. března) a na jejím konci (19. října) a byly spojené s válečnými tanci (odtud i název Saliové od latinského slova *salire*, „poskakovat“), při nichž kněží oblečení do starodávného vojenského oděvu (*tunica picta*) s kopími a se štíty (*ancilia*) procházeli městem. Bili kopími do štítů a zpívali prastaré rituální písně (*carmina Saliaria*).

¹⁷⁹ Pravděpodobně odkaz na potulné zasvěcence kultu maloasijské bohyně Kybelé (viz. poznámka č. 36) nebo jiných orientálních kultů (*Dea Syria* neboli *Atargatis*), tzv. *metragyrtai*. Ti putovali od města k městu, věštili, žebrali a snažili se získat další stoupence pro své náboženství. Jejich typickým znakem byly právě kastaněty a bubínky potažené oslí kůží, za jejichž doprovodu tančili a zpívali své rituální písně (srv. Apuleius, *Metam.* VIII-IX). *Metragyrtai* byli stejně jako kněží Kybelina kultu (tzv. *Galli*) pověstní tím, že podstupovali rituální sebekastraci a

vstoupit jen jednou ročně,¹⁸⁰ jiné je zakázáno navštěvovat vůbec.¹⁸¹ Některé obřady jsou nepřístupné mužům, jiné zase ženám, u některých náboženských slavností je zase těžkou poskvrnou, účastní-li se jich otrok.¹⁸² Některé posvátné předměty smí zdobit jen jednou provdaná žena, jiné zase ta, která měla mnoho mužů, a tak se s velkou zbožností pátrá po takové, která by dokázala vypočítat více cizoložných vztahů.¹⁸³ A což teprve provádí-li někdo úlitbu vlastní krvi a prosí boha o milost svými ranami. Nebylo by pak lepší zůstat bezbožný, než uctívat boha takovýmto způsobem? Nebo nechá-li si někdo odstranit varlata,¹⁸⁴ aby se bohu zalíbil, neuráží ho tím spíš? Vždyť kdyby si bůh přál eunuchy, mohl je stvořit, a ne to dělat tímto způsobem. Kdo by nechápal, že jen pomatenci prázdné a ničemné mysli se mohou chovat tak zpozdlé a že se tento zástup pobloudilců podporuje navzájem? Záštitou všeobecného šílenství je množství šilenců.

25. Možná namítneš: „A přesto toto falešné náboženství položilo základy římské světovlády, rozšířilo ji a upevnilo a byla to právě víra a zbožnost, ne statečnost, co dávalo Římanům takovou moc.“ Žádný div, vždyť proslulá a pověstná „římská spravedlnost“ stála už u samotných počátků říše, ještě když byla v plenkách. Nezrodila se snad jako společenství zločinců, jež se rozrůstalo pod ochranou strachu z vlastní ukrutnosti? První obyvatelé Říma se rekrutovali z utečenců: byla to směs zkrachovalých existencí, zločinců, pachatelů

obětovali své mužství bohyni. V tom napodobovali svého mytického předchůdce, Attida, jenž se podle báje rovněž sám vykastroval.

¹⁸⁰ Chrám bohyně Démétér v Arkádii nebo Kybelin chrám v Thébách byly například přístupné pouze jediný den v roce.

¹⁸¹ Do Poseidónova chrámu v Mantinei nebo chrámu Ananké a Bia na Akrokorinthu nebylo možné vstupovat vůbec.

¹⁸² Svatyně zasvěcená bohyni Démétér Chthonia v Hermioné byla přístupná pouze ženám, stejně jako chrám bohyně Bona Dea v Říme. Naopak Héraklův kult nebo kult Silvanův byl pouze mužskou záležitostí. Otroci se nesměli účastnit celé řady kultů, neměli například přístup do Héřina chrámu na ostrově Kós nebo byli vyloučeni z kultu Mater Matuta.

¹⁸³ Například sochy Fortuna Muliebris (Ženská Štěstěna) v chrámu na Via Latina zasvěceném této bohyni se směly dotknout pouze *univirae*, tedy ženy, které ve svém životě neměly více než jednoho muže. Podobně i římských svátků k počtě bohyně Mater Matuta, zvaných *Matralia* a pořádaných každoročně 11. června v chrámu na Forum Boarium, se směly účastnit pouze svobodné dívky a ženy poprvé vdané. Svátky bohyně Flory, *Floralia*, pořádané 28. dubna byly zase považovány za svátky prostitutek. Tento den podle antických pramenů tančily nahé ženy v divadle a bojovaly v aréně po vzoru gladiátorů (srv. Iuvenalis, *Satir.* VI,250–253).

¹⁸⁴ Myšleni tzv. galli (viz. poznámka č 36).

krvesmilstva, úkladných vrahů a zrádců. A sám vládce a panovník, Romulus, předčil svým zločinem svůj lid, když zabil vlastního bratra.¹⁸⁵ Takové byly počátky tohoto zbožného společenství! Záhy na to protiprávně unesli ženy, které byly už zasnoubené a některé i vdané, znásilnili je a zneuctili¹⁸⁶ a v boji s jejich otci, nyní už svými tchány, prolili krev příbuzných. Existuje snad nějaký bezbožnější a troufalejší zločin? Ale právě tato opovážlivost byla zárukou úspěchu. Vyháněli své sousedy z jejich půdy, ničili nejbližší města i s chrámy a oltáři a hromadili zajatce. Ničení druhých a jejich vlastní zločiny byly hybnou silou jejich růstu, touto politikou se řídili i další králové po Romulovi. A tak vše, co Římané drží, na co jsou hrdí a co vlastní, bylo uloupeno díky jejich bezohledné odvaze. Všechny jejich chrámy byly vystavěny z válečné kořisti, to znamená za cenu zkázy jiných měst, vyrabování svatyní a zavraždění kněží. Sloužit poraženým náboženstvím a modlit se po vítězném tažení k podmaněným bohům je totéž, jako se jim vysmívat a tropit si z nich posměch. Vzávat to, cos uchvátil silou, znamená posvěcovat svatokrádež, ne uctívat bohy. Kolikrát Římané slavili triumf,¹⁸⁷ tolikrát se dopustili i bezbožnosti, kolikrát vztyčili vítězné znamení nad porobenými národy, tolikrát oloupili bohy. Moc Římanů tedy není založena na jejich zbožnosti, nýbrž na svatokrádežích, které zůstaly bez trestu. Vždyť bohové, proti nimž vytáhli se zbraní v ruce a které stíhali, jim nemohli pomoci v boji, když je začali uctívat až po triumfu. A k čemu vlastně tito bohové Římanům jsou, když nedokázali uchránit ani své vlastní lidi před římskými zbraněmi? Známe i domácí římská božstva: Romula,¹⁸⁸ Pika,¹⁸⁹ Tiberia,¹⁹⁰

¹⁸⁵ Viz. poznámka č. 70.

¹⁸⁶ Ve svých počátcích trpěl Řím nedostatkem žen, a tak nechal Romulus vystrojit hry, na které pozval sousední kmen Sabinů. Na dané znamení Římané unesli a zneuctili sabinské ženy, které se pak staly jejich manželkami (srv. Livius I, 9)

¹⁸⁷ Triumf byl nejvyšší státní poctou, kterou vítěznému vojevůdci povoloval senát. Slavnost měla tři části: slavnostní vjezd triumfátora do města, průvod městem na fórum a odtud pak ke Kapitolu, kde triumfátor vykonal oběť Jovu Kapitolskému. V čele průvodu šli nejvyšší úředníci a senátoři, následovali hudebníci, vozy s kořistí, obrazy dobytých měst a bitev a významní zajatci. Uprostřed průvodu a zároveň v čele svého vojska jel na voze ze slonoviny taženém čtyřspřežím triumfátor, s tunikou (spodní oděv) vyšívanou zlatem a v nachové tóze (svrchní část). Na hlavě měl vavřínový věnec. Vojáci mohli na svého velitele během průvodu zpívat posměšné písně. Na závěr triumfu byla hostina a hry. V císařské době mohl být triumfátorem jedině císař.

¹⁸⁸ viz. poznámka č. 70.

Consa,¹⁹¹ Pilumna¹⁹² nebo Volumna.¹⁹³ Titus Tatius¹⁹⁴ objevil a uctíval i bohyni kloaky (*Cloacina*), Hostilius¹⁹⁵ zase vzýval Děs (*Pavor*) a Bledost (*Pallor*), nedlouho poté začal někdo neznámý považovat za posvátnou i bohyni horečky (*Febris*). Pod ochranou takových falešných božstev bylo toto město, božstev nemocí a chorob. Mezi choroby bychom měli počítat i Accu Larentii a Floru, dvě nestydaté nevěstky, a měli bychom je považovat také za bohyně. A tihle bohové měli pomáhat rozšiřovat římskou říši proti bohům uctívaným u jiných národů! Ani thrácký Mars¹⁹⁶ nebo krétský Jupiter,¹⁹⁷ ani Juno, ať už argejská, samská nebo punská,¹⁹⁸ ani Diana¹⁹⁹ taurská nebo idská Velká Matka,²⁰⁰ natož pak egyptská božstva, nebo spíš stvůry, by přeci Římanům nepomáhali proti vlastním lidem. Nebo to snad bylo větší počestností římských panen nebo zbožností kněží? Vždyť většina vestálských panen byla potrestána za nedovolený styk, protože se nerozvážně zapletly s muži (bohyně Vesta o tom nepochybně neměla ani tušení), a zbývající zůstaly bez trestu ne proto, že by více dbaly o svou čest, nýbrž proto, že při svých nestoudnostech měly více štěstí. A kde se více daří smilstvu, kde se provozuje více kuplířství a plánuje cizoložství než mezi oltáři a ve svatyních kněží? Vždyť v celách strážců chrámu popouštějí uzdu svému chťiči víc než v samotných nevěstincích. Navíc z božího rozhodnutí vládli ještě před Římany světu Asyřané, Médové,

¹⁸⁹ Picus byl laurentským králem, který odmítl lásku čarodějnice Kirké, a ta ho tak proměnila v datla. Nachové a zlatavé peří má připomínat královskou nádheru.

¹⁹⁰ Tiberinus byl král z Alby Longy, který utonul v řece, která podle něho dostala jméno Tiber a on se stal jejím bohem. V Římě měl svůj chrám.

¹⁹¹ Consus byl římským bohem zemědělství a ochráncem obilí. 21. srpna a 15. prosince se konaly slavnosti *Consualia*, kdy se obětovalo obilí a konaly se závody koní a mezků.

¹⁹² Pilumnus byl bohem manželství.

¹⁹³ Jeden z tzv. *dii natalitii*, kteří garantují štěstí nově narozeného člověka.

¹⁹⁴ Titus Tatius byl sabinský vojevůdce, který dobyl část Kapitolu a pak se stal spoluvladařem Romula.

¹⁹⁵ Tullus Hostilius byl třetí římský král, který podle pověsti zbořil město Alba Longa (město založené synem bájněho hrdiny Aenea, mateřské město Říma a kultovní středisko Sabinů) nebo porazil Sabiny. Protože nenáležitě konal obřady bohu Jovovi, byl zabit bleskem.

¹⁹⁶ V Thrákii byl pravděpodobně původ řeckého boha Area, s kterým byl Mars ztotožněn (viz poznámka č. 156).

¹⁹⁷ Kréta byla podle mýtu rodištěm vládce bohů Dia, s kterým byl Jupiter ztotožněn (viz. poznámka č. 72).

¹⁹⁸ Podle míst, kde byla uctívána.

¹⁹⁹ viz. poznámka č. 144.

²⁰⁰ viz. poznámka č. 36.

Peršané, Řekové i Egypťané, ačkoli neměli pontifiky,²⁰¹ arvalské bratry,²⁰² Salie,²⁰³ vestálky,²⁰⁴ augury²⁰⁵ ani posvátná kuřata zavřená v kleci, jejichž chutí nebo nechutí k jídlu se řídily nejvyšší státní záležitosti.

26. Již se dostávám k zmínkám o římských auspiciích²⁰⁶ a auguriích,²⁰⁷ s jejichž shromažďováním jste si dali takovou práci a které podle tebe dokládají, že kdo jich nedbal, litoval toho, kdo je naopak respektoval, měl štěstí. Ovšemže, Clodius, Flaminius i Iunius určitě ztratili své vojsko, protože nepovažovali za nutné čekat, až kuřata začnou zobat a dají tak příznivé znamení! A co Regulus?²⁰⁸ Neskončil snad v zajetí, přestože respektoval pozorování augurů? I Mancinus²⁰⁹ zachovával náboženské předpisy, a stejně musel projít pod jhem a byl vydán nepřítelům. Také Paulovi²¹⁰ kuřata žrala jak o závod a přesto byl u Cann poražen a spolu s ním i většina občanů. Gaius Caesar²¹¹ zase nedbal varování augurií a

²⁰¹ Pontifikové byli hlavní římscí kněží, kteří udržovali znalost náboženských, bohoslužebných a právních textů, pečovali o kalendář, vedli státní kroniku. Bylo jich 16 a v jejich čele stál *pontifex maximus* (tento titul dodnes používá papež).

²⁰² Arválové bylo náboženské bratrstvo o 12 členech, které uctívalo starobylá božstva úrody a domácností. V květnu konali slavnost *ambarvalia*, při které očišťovali polnosti za zpěvu prastaré náboženské písně a prosili za zdar úrody.

²⁰³ Viz. poznámka č. 178.

²⁰⁴ viz. poznámka č. 32.

²⁰⁵ viz. poznámka č. 35.

²⁰⁶ viz. poznámka č. 35.

²⁰⁷ viz. poznámka č. 35.

²⁰⁸ Marcus Atilius Regulus (3. stol.př.n.l.) byl římský politik a vojevůdce. Za první punské války porazil Kartagince v námořní bitvě u mysu Eknomy a donutil je k jednání o míru. Protože ale jeho podmínky byly příliš tvrdé, Kartaginci se nevzdali a o rok později porazili jeho vojsko v bitvě u Tunetu (dnešní Tunis). Regulus byl v této bitvě zajat a poslán do Říma, aby jednal se senátem o výměně rukojmích. Ten údajně na Regulovu radu na výměnu nepřistoupil a Regulus tak zemřel v zajetí v Kartágu.

²⁰⁹ Gnaeus Hostilius Mancinus byl římským praetorem a konzulem pro rok 137 př.n.l. Byl poražen obyvateli Numantie, kapitulaci jeho armády ale neuznal senát, a tak se Mancinus dobrovolně rozhodl vydat nepříteli jako projev pokání. Numantijští ho odmítli přijmout, Mancinus se proto vrátil do Říma a znova se stal prétozem.

²¹⁰ Lucius Aemilius Paulus byl římský státník, konzul v roce 216 př.n.l., který padl v bitvě u Cann proti Hannibalovi.

²¹¹ Gaius Iulius Caesar (100-44 př.n.l.) byl římský státník, vojevůdce a spisovatel. Pocházel ze starobylého rodu Iuliů a příbuzenskými vztahy měl blízko k populárům (viz. poznámka č. 71). Politickou kariéru začal v roce 68. př.n.l. a úspěšně stoupal. V roce 60 př.n.l. uzavřel trimvirát (viz. poznámka č. 49) a díky tomu byl o rok později zvolen konzulem a v roce 58. dostal do správy Gálii Předalpskou a Narbonskou. Do roku 51 pak dobyl Gálii Zaalpskou. V letech 55 a 54 př.n.l. dokonce vykonal výpravu do Británie. V roce 50 měl na příkaz senátu rozpustit legie a vrátit se do vlasti. Neuposlechl a v roce 49. př.n.l. překročil říčku Rubikon, čímž de iure vtrhl na území Itálie. Po vítězství v občanské válce (viz. poznámka č. 71), zasáhl do sporů o trůn v Egyptě, kde pomohl Kleopatře a v roce 47 př.n.l. porazil pontského krále Farnaka. Tím poskytl čas Pompeiovým stoupencům, aby se vzpamatovali a zformovali se v severní Africe. Caesar se proti nim nečekaně vydal v zimě a v roce 46 př.n.l. je

auspicií, aby neplul do Afriky v době před zimním slunovratem, a jeho plavba proběhla o to snadněji a nakonec zvítězil. Co dalšího ještě říci o věštách? Amfiaraos²¹² po své smrti předpovídal budoucnost, za svého života ale netušil, že ho zradí vlastní manželka kvůli náhrdelníku. Slepý Teiresias²¹³ viděl budoucnost, přítomnost ale neznal. Ennius²¹⁴ básnil o tom, jakou odpověď dala Apollónova Pýthie²¹⁵ Pyrrhovi,²¹⁶ v době, kdy Apollón sám už neskládal verše. Jeho opatrná a dvojmyslná věštírna skončila svou činností, když lidé začali být vzdělanější a méně důvěřiví. A Démostenés,²¹⁷ protože dobře věděl, že věštecké výroky jsou falešné, obvinil Pýthii, že „filippizuje“. Možná namítneš, že auspicia nebo věštby se častokrát vyplnily. Při tolika lživých předpovědích se může někdy zdát, že shoda náhody v sobě skrývá určitý řád, proto se budu zabývat samotným pramenem tohoto bludu a zvrácenosti, z něhož se šíří všechna ta temnota, abych ho jasně odhalil a vykořenil. Existují nečistí, bludní duchové, jejichž božská síla byla zatížena pozemskou zkázou a žádostí. Poté, co se tito duchové pod tíhou zkaženosti zcela ponořili do svých neřestí, ztratili svou čistou podstatu. Nepřestávají, aby našli útěchu ve svém neštěstí přivádět druhé do záhuby, do níž už sami upadli. A protože jsou sami zvrácení, snaží se i jiné nakazit svými zpozdilými bludy, a protože se sami vzdálili Bohu, snaží se od něj odvrátit i druhé tím, že zavádějí pokřivenou

porazil v bitvě u Thapsu. Vrátil se do Říma, kde oslavil čtyřnásobný triumf (viz. poznámka č. 188). Z vlády se ale těšil pouze 3 roky, 15. března 44 př.n.l. byl zabit.

²¹² Amfiaraos byl věstec, který předpověděl špatný konec tažení proti Thébám. Aby se ho nemusel zúčastnit, ukryl se. Vojevůdce Polyneikés ale uplatil Amfiaraovu manželku drahocenným náhrdelníkem, a ta vyzradila věstcův úkryt. Amfiaraos se tak musel tažení zúčastnit a nakonec jej před pronásledovateli zachránil Zeus, když jej ukryl do země. Ve svatyni vybudované na onom místě pak lidem ve snech Amfiaraos zvěstoval budoucnost.

²¹³ Teiresiás byl slepý thébský věstec. Podle jedné báje ho oslepila bohyně Athéna, když ji uviděl nahou v lázni. Podle jiné to byla bohyně Héra, když dal za pravdu Diovi, že větší rozkoš z lásky má žena. Zeus pak zmírnil jeho slepotu vnuknutím schopnosti věštit. (srv. Ovidius, *Met.* III, 316)

²¹⁴ Quintus Ennius (239-169 př.n.l.) byl římský spisovatel oskického původu. Ve své epické skladbě *Annales* vylíčil dějiny od příchodu Aenea po jeho současnost. Kromě toho psal tragédie.

²¹⁵ Pýthia bylo označení pro Apollónovu věštkyňu v Delfách. Zde seděla na trojnožce a podávala často dvojmyslné odpovědi.

²¹⁶ Pyrrhos byl epeirský král (v dnešním Řecku), který v roce 280. př.n.l. a 279 př.n.l. porazil Římany, ovšem za cenu velkých ztrát. V roce 275 př.n.l. pak byl Římany poražen a zahynul v roce 272 př.n.l. během pouliční šarvátky.

²¹⁷ Démostenés (384-322 př.n.l.) byl nejslavnější athénský řečník. Byl zastáncem demokracie, a proto byl jedním z hlavních odpůrců Filipa II. Makedonského. Sám bojoval v bitvě u Chairónie v roce 338 př.n.l., kde byl protimakedonský blok poražen. Po smrti Filipa II. a později jeho syna Alexandra Velikého se vrátil do Athén a znovu nabádal k boji proti Makedonii, který skončil porážkou u Krannónu v roce 322 př.n.l. Po této nešťastné bitvě byl pronásledován a spáchal sebevraždu.

náboženskou víru. Básníci znali tyto duchy jako démony, zabývají se jimi filosofové a věděl o nich i Sokratés.²¹⁸ Ten se řídil pokyny démona, který se v něm usídlil, a na jeho popud se některým věcem vyhýbal a naopak o jiné usiloval. Mágové²¹⁹ nejenže vědí o existenci démonů, ale konají s jejich pomocí své zdánlivé zázraky. Z jejich vnuknutí a pod jejich vlivem provozují svoje kejkle a zviditelňují věci, které neexistují, nebo naopak zneviditelňují to, co existuje. Prvním mágem slovem i činem byl Hostanés, který prokazoval náležitou úctu pravému bohu a věděl, že andělé, což jsou služebníci a poslové boží chránící boží trůn, stojí po boku jeho slávy a při pouhém pokynutí nebo pohledu svého pána se roztřesou strachy. Tento mág psal i o pozemských démonech, kteří bloudí světem a jsou nepřátelští k lidem. A co teprve Platón,²²⁰ který věřil, že postihnout boha je nesnadné, o andělech a démonech však mluví bez obtíží? Podstatu démonů se snaží vyložit ve svém Sympósiu a považuje je za jakousi přechodnou substanci mezi smrtelnými a nesmrtelnými jsoucný, to znamená něco mezi tělem a duší. Podle něj vznikla spojením pozemské tíže a nebeské lehkosti, a jak připomíná, pochází z ní také milostná touha, která se utváří a proudí v lidském nitru, uvádí do pohybu smysly, probouzí emoce a vlévá do nás žár touhy.

27. Jak ukázali mágové, filozofové a Platón, skrývají se tito nečistí duchové neboli démoni v posvátných sochách a obrazech a svým působením jim dodávají vážnosti, jako by v nich byl přítomen bůh. Někdy vnuknou něco věštčům, když se zdržují v chrámech, někdy ožíví žilky vnitřností,²²¹ vedou let ptáků,²²² řídí předpověď věštírny a ovlivňují věštby, zahalené do mnoha lží. Klamou sebe i druhé, protože neznají čistou pravdu, a to, co vědí, nepřiznají, neboť by to vedlo k jejich zkáze. Tak stahují člověka dolů, pryč od nebe, a odvrací ho od pravého boha k hmotě. A tak vnášejí do života zmatek, způsobují neklidný spánek, a

²¹⁸ viz. poznámka č. 22.

²¹⁹ Mágové byli původně západoiránské etnikum, později se podle nich nazývala perská kněžská kasta. Antický dějepisec Hérodotos jim přiřkl schopnost navazovat přímý kontakt s bohy a podrobovat si démony pomocí kouzelných formulek. Podle perských mágů pak Řekové toto umění nazývali magií-kouzelnictvím.

²²⁰ viz. poznámka č. 107.

²²¹ Myšlena haruspicia viz. poznámka č. 35.

²²² Myšlena auspicia viz. poznámka č. 35.

protože to jsou nehmotní duchové, pronikají skrytě do lidského těla a způsobují nemoci, děsí mysl, a zkroutí tělo, aby člověka donutili k svému uctívání. Když se pak nakrmí dýmem z oltářů a zvířecími obětmi, uvolní pouta, jimiž člověka sami spoutali, aby se zdálo, že ho vyléčili. To jsou ti posedlí lidé, které vidíš pobíhat po ulicích, a rovněž věštcí, působící mimo chrámy: i oni šílí, blouzní a svíjejí se pod vlivem stejných démonů, jen výsledek jejich běsnění je jiný. A tito démoni jsou i příčinou toho všeho, o čem jsi před chvílí mluvil, že Iuppiter nařídil ve snu opakování her, že se zjevili Dioskurové na koních nebo že cudná žena utáhla na svém pásu loď.²²³ Sami démoni se k takým věcem přiznávají, jak většina z vás dobře ví, kdykoli jsou vymítáni z těla za pomoci mučivých zařívání a plamenných slov. Přemožení bolestí přiznávají, co jsou zač, ať už je to sám Saturn,²²⁴ Serápis,²²⁵ Jupiter²²⁶ nebo nějaký jiný z démonů, které uctíváte. A v této věci určitě nemají potřebu lhát a tupit sami sebe, zvláště za přítomnosti některých z vás. Věřte alespoň jejich vlastnímu svědectví, v němž popravdě přiznávají, že jsou démoni! Při zaklínání jediným pravým bohem se ti ubožáci proti své vůli třesou strachy a buď tělo sami ihned opustí nebo postupně zmizí. Záleží na tom, jak silná je víra nemocného nebo jak velkou milostí je nadán ten, kdo léčí. Proto prchají z blízkosti křesťanů, aby pak oklikou vašim prostřednictvím narušovali jejich shromáždění. Z tohoto důvodu také pronikají do mysli nezkušených lidí a nepozorovaně do nich zasévají strach a nenávist vůči nám. Je totiž přirozené nenávidět to, co v tobě vyvolává strach, a útočit proti tomu, čeho se bojíš, pokud je to v tvé moci. A tak se démoni usazují v mysli a uzavírají se v srdcích lidí, aby nás začali nenávidět dříve, než nás poznají, a když už nás poznají, aby nás nemohli následovat a nepřestali námi pohrdat.

²²³ Na základě Sibylliných knih bylo nařízeno přivést do Říma Idskou matku, respektive její znak – meteorický kámen. Když byl přivezen na korábu k ústí Tiberu, uvízla loď v bahně a ani silní muži ji nedokázali vytáhnout. Vestálka Claudia Quinta, která se netěšila dobré pověsti, ačkoli byla cudná, poprosila bohyni, ať prokáže její počestnost, uchopila lano a loďku bez námahy táhla. Tak byla velká matka přivezena do Říma a Quinta prokázala svou cudnost.

²²⁴ viz. poznámka č. 142.

²²⁵ viz. poznámka č. 14.

²²⁶ viz. poznámka č. 72.

28. Je nespravedlivé odsuzovat něco, co neznáte a co jste předem neprozkoumali, jak to děláte vy. Věřte nám, kteří jsme se k naší lítosti sami dopustili stejné chyby. I my jsme dřív byli zaslepení a hloupí a podobně jako vy jsme si mysleli, že křesťané uctívají nestvůry, žerou nemluvňata a pořádají krvesmilné hostiny. Ani my jsme netušili, že tyto historky jsou uváděny do oběhu démony a nikdy se nepotvrdily, ani nebyly blíže prošetřeny, a že za celou tu dobu se nenašel nikdo, kdo by něco takového vyzradil a nebyl přitom zproštěn viny za takové zločiny, nebo dokonce odměněn za svoje udání. Netušili jsme, že křesťanství nemůže být tak špatné, když obvinění necítí stud ani strach, a litují pouze jediné věci, že se nestali křesťany již dříve. Přesto jsme drželi ochrannou ruku nad některými udavači, kteří se provinili svatokrádeží nebo krvesmilstvem, dokonce i nad otcovrahy, hájili jsme je a při tom jsme se domnívali, že argumentům křesťanů není nutné naslouchat. Někdy jsme s nimi z lítosti zacházeli ještě krutěji a ty, kteří se přiznali, jsme se mučením snažili donutit, aby svoje přiznání odvolali, abychom je tak ochránili před popravou. Podrobili jsem je zvrácenému výslechu, jehož cílem nebylo odhalit pravdu, nýbrž přimět je ke lži. A podlehl-li někdo méně pevný ve víře krutému nátlaku a popřel, že je křesťanem, byli jsme k němu shovívaví, jako by ho samo zřeknutí se křesťanství pod přísahou očistilo od všech domnělých zločinů. Cožpak nechápete, že jsme smýšleli a jednali stejně, jako nyní smýšlíte a jednáte vy? Pokud by byli souzeni na základě rozumných argumentů, a ne z popudu démonů, nebyli by nuceni k tomu, aby se zřekli své křesťanské víry, nýbrž k tomu, aby se přiznali ke krvesmilstvu, k bezbožným obřadům či k obětování nemluvňat. Podobnými báchorkami krmili démoni nezkušené lidi, aby se nás báli a proklínali nás. To ale není nic divného: lživé pomluvy, živené roztrušováním výmyslů, které vezmou zasvé, jakmile vyjde najevo pravda, jsou součástí působení démonů. Právě oni rozsévají a udržují při životě lživé pověsti a právě od nich pochází i to, co jsi podle svých slov slyšel, totiž že uctíváme oslí hlavu. Může být někdo tak hloupý, aby ji uctíval? A může být někdo ještě větší hlupák a věřit, že něco takového může být předmětem kultu?

Jedině ten, kdo jako vy uctívá celé osly ve stájích spolu s vaší Eponou²²⁷ nebo kdo osly rituálně pojídá jako v kultu Isidy. Obětujete a prokazujete náboženskou úctu i hlavě býka nebo berana, vzýváte dokonce bohy, kteří jsou křížencem člověka a kozla,²²⁸ či bohy s psí nebo lví hlavou.²²⁹ Nemodlíte se snad spolu s Egypťany k býku Apidovi a nekrmíte ho?²³⁰ Nemáte ani nic proti jejich obřadům zasvěceným hadům, krokodýlům a ostatním zvířatům, ptákům a rybám, ani proti tomu, že pokud někdo některého z těchto bohů zabije, je potrestán smrtí. Titiž Egypťané a s nimi i většina z vás však nemají z Isis větší strach než z palčivé chuti cibule, a před Serapidem necítí větší bázeň než před zvukem vypuštěným z necudné části těla. Rovněž šířitelé protikřesťanských fám o uctívání pohlavního údu našich kněží se jen snaží přisoudit nám to, co dělají sami. Taková nestoudnost může být předmětem náboženské úcty jen u těch, kteří se nestydí veřejně zaprodávat celé tělo, ať už jde o kterékoli pohlaví, kteří každou necudnost nazývají zjemnělostí, kteří závidí nevěstkám jejich nevázanost, kteří lížou střední část mužského těla a visí chlípnými ústy na cizích slabínách. Ti lidé mají zlý jazyk, i když mlčí, a jejich nestoudnost je přestane dřív bavit, než by se za ni začali stydět. Jaká bezbožnost! Dopouštějí se na sobě zločinů, kterým se člověk nemůže ani v sebeútlejším věku podvolit a k nimž se nesmí ani sebetvrdším otroctvím nechat donutit.

29. Podobné hanebnosti nesmíme my ani poslouchat, a dokonce i bránit se obšírněji takovým nařčením je pro nás potupné. A vůbec bychom nevěřili, že jsou takové věci, z nichž lživě obviňujete cudné a počestné lidi, možné, kdybyste je nedokazovali sami na sobě. Považujete-li totiž za objekt naší náboženské víry zločince a jeho kříž, jste daleko od pravdy, neboť domnívat se, že nějaký zločinec by si zasloužil být pokládán za Boha nebo že by něco takového bylo v moci smrtelníka, je zcestné. Jen ubožák by vkládal veškerou naději do smrtelného člověka, neboť všechna jeho pomoc by skončila smrtí toho člověka. Je pravda, že

²²⁷ Epona byla původně keltská bohyně, kterou Římané přejali a uctívali ji jako ochránkyni stájí, koní a oslů.

²²⁸ Myšlen např. Pan (viz. poznámka č. 141).

²²⁹ Myšlen např. Anúbis (viz. poznámka č. 129).

²³⁰ Apis byl u Egypťanů posvátný býk černé barvy s bílou lysinou na čele a na zádech a různobarevnými žíněmi na ocase. Pokud zahynul, trval smutek tak dlouho, dokud nenašli dalšího.

Egyptané přijímají jako boha člověka,²³¹ kterého si zvolili, a jeho jediného prosí o milost, ve všem se s ním radí a zabíjejí pro něj oběti. Ale on sám, ať chce nebo nechce, je sám sobě člověkem, i když pro ostatní je bohem. Může totiž klamat druhé, sám sebe ale ne. Rovněž vladařům a králům se odporně pochlebuje a falešně lichotí, ne jako mocným a vyvoleným mužům, jak se sluší, nýbrž jako bohům. Je však správnější prokazovat proslulému muži úctu a sladší dávat skvělému muži najevo lásku. Místo toho však vzývají jejich božskou moc, modlí se k jejich obrazům, dovolávají se jejich Génia,²³² to jest démona, a bezpečnější je pro ně křivě přísahat při géniu Iovově než králově. My neuctíváme kříže, ani se k nim nemodlíme. To spíš vy, kteří považujete za posvátné dřevěné bohy, se modlíte k dřevěným křížům, které jsou součástí soch vašich bohů. Co jiného jsou standardy, praporce a korouhve ve vašich vojenských táborech, než pozlacené a nazdobené kříže? Vaše vítězné trofeje nejen, že mají podobu samotného kříže, ale dokonce znázorňují přibitého člověka. Znamení kříže lze běžně vidět na lodi, když pluje s napjatými plachtami nebo je poháněna vytaženými vesly, podobu kříže má i jho, stejně tak jako člověk modlí se v duchu s rozepjatýma rukama k bohu. Znamení kříže tedy vychází z přirozených proporcí a zároveň je součástí vašeho vlastního kultu.

30. Chtěl bych se setkat s tím, kdo o nás říká, že zasvěcujeme nováčky vražděním nemluvnat a pitím krve, a věří tomu. Opravdu se domníváš, že je možné, aby někdo zasadil smrtelnou ránu do toho něžného, maličkého tělíčka? Věříš, že by někdo mohl zavraždit kojence, jenž ještě ani není člověkem, prolít jeho mladou krev a pít ji? Tomu může věřit jen ten, kdo je sám něčeho takového schopen. Dobře vím, že někdy předhazujete sotva narozené děti divokým zvířatům a ptákům, někdy je zase zardousíte a necháte je odejít tímto bídným

²³¹ Myšlen faraón.

²³² Génus byla nadpřirozená síla, která od narození sídlí v každém muži a při jeho smrti zaniká. Později převládá názor, že nezanikne, ale vrátí se zpět do společenství géniů. V muži působil jako plodivá síla, proto byl uctíván v rodině. Geniovi muž obětoval o svých narozeninách, otrok přísahal při géniovi svého pána. Za císařství se stal ochranným božstvem různých sdružení, legií atd. Pro ženy byla obdobou génia Juno.

způsobem ze světa.²³³ Některé ženy dokonce zahubí zárodek budoucího člověka ještě ve svých útrokách tím, že vypijí jedovatý nápoj, a dopustí se tak vraždy potomka ještě dřív, než porodí. Takovým způsobům se ale učí od vašich bohů. Saturn²³⁴ své děti sice neodložil, ale sežral je. Není proto divu, že mu v některých částech Afriky rodiče obětují nemluvnata, přičemž polibky a konejšením tiší jejich křik, aby nebyla obětována plačící obět'. U černomořských Taurů²³⁵ i u egyptského krále Búsirida²³⁶ bylo zvykem obětovat cizince, Galové zase poráželi na počest Herma lidské i nelidské oběti. Římané zase měli posvátný obřad, při němž pohřbívali za živa Řeka a Řekyni a Gala a Galku²³⁷, a dodnes uctívají Iova Latiaría zabitím člověka²³⁸ a krmí ho krví provinilého zločince, jak je to hodno Saturnova syna. Podle mě to byl právě on, kdo naučil Catilinu pečtit spikleneckou smlouvu krví,²³⁹ a Bellonu naučil skrápět svoje oltáře potoky lidské krve a padoucnici léčit lidskou krví,²⁴⁰ což je krutější než sama nemoc. A stejně si počínají ti, kteří pojídají zvěř z arény, potřísněnou a zbrocenou lidskou krví a krmenou lidskými údy a vnitřnostmi. Nám naopak není dovoleno se na vraždění ani dívat a poslouchat ho a lidské krvi se vyhýbáme do té míry, že při hostinách nestrpíme krev podávaných dobytčat.

²³³ V Římě bylo dítě po porodu položeno před otce, který ho zvednutím uznal za vlastní. Pokud tak neučinil, bylo dítě odloženo a ztrácelo svůj původ. Pokud bylo nalezeno, pak mělo statut otroka. Odložení dítěte zakázal až císař Alexander Severus (vládl 222-235 n.l.).

²³⁴ viz. poznámka č. 142.

²³⁵ Obyvatelé taurského Chersonésu (dnešní Krym).

²³⁶ Búsiris byl podle báje syn boha Poseidóna a egyptský král, který nechal obětovat každého cizince, aby Egypt nezasáhla neúroda. Chtěl obětovat i Hérakla (viz. poznámka č. 153) tomu se ale podařilo, když byl svázaný přiveden před oltář, roztrhnout provazy a krále i s jeho synem zabil.

²³⁷ O této oběti se zmiňuje Livius v souvislosti s usvědčením dvou vestálků ze zneuctění v roce 216 př.n.l. K očistění obce pak měly být na pokyn Sibylliných knih vykonány lidské oběti a byli zaživa pohřbeni Gal, Galka a Řek a Řekyně. Podle Livia však šlo o zcela výjimečnou událost, ne o náboženský zvyk (srv. Livius XXII, 57).

²³⁸ Zprávy o tom, že Iovu Latiaríovi, ochránci Latinů (viz. poznámka č. 148) byly přinášeny lidské oběti, se objevuje pouze v křesťanských pramenech a není nikde jinde potvrzena.

²³⁹ Lucius Sergius Catilina byl zchudlý římský šlechtic, který se neúspěšně pokoušel kandidovat na úřad konzula (viz. poznámka č. 54). Když prohrál s M. Tulliem Ciceronem, rozhodl se uchvátit moc silou a Cicerona zavraždit. Jeho plány ale byly vyraženy a on donucen odejít z města, někteří jeho přívrženci byli popraveni a on sám padl v bitvě u Pistorie.

²⁴⁰ Léčení padoucnice pitím krve doporučuje například Celsus (*med.* III,23) a zmiňuje se o něm i Plinius Starší (*N.H.* XXVIII,2,4)

31. Nebezpečná a lživá pomluva o našich krvesmilných hostinách je výmyslem sboru démonů, snažících se poskvřnit slávu naší cudnosti tím, že trousí zruďné a hanebné zvěsti. A to proto, aby se od nás lidé ve strachu z naší neblahé pověsti odvrátili dříve, než poznají pravdu. Takže ani toho tvého Frontona²⁴¹ nelze brát v této věci jako nezaujatého svědka, ale spíš jako řečníka, který šíří urážky. Ty ohavné činy, (které nám předhazujete), se ale zrodily spíš u vás. Perské právo dovoluje obcovat s vlastními matkami, Egypťané a Athéňané zase mohou uzavírat zákonné manželství se svými sestrami. Vaše dějiny i tragédie jsou oslavou krvesmilstva, o němž tak rádi čtete a historkám o něm tak rádi nasloucháte. Uctíváte své krvesmilné bohy, kteří měli poměr s vlastní matkou, dcerou, nebo sestrou.²⁴² Není tedy divu, že je u vás často někdo přistižen při krvesmilstvu a že jste k němu shovívaví. Vždyť zakázanému vztahu můžete, nešťastníci, propadnout i zcela nevědomky, neboť se slepě oddáváte milostné vášni, rozséváte děti na všech stranách, a dokonce i ty, které se narodí v řádném svazku, často odkládáte a spoléháte na milosrdenství druhých. Nutně pak znovu přicházíte do styku se svými příbuznými a zabloudíte ke svým dětem. A tak sami účinkujete v tragédii o krvesmilstvu, aniž byste o tom měli tušení. Naše cudnost na rozdíl od té vaší není předstíraná, ale máme ji uloženou v srdci. Dobrovolně setrváváme v jednom manželském svazku a touhu po rozmnožování uskutečňujeme pouze s jedinou ženou nebo s žádnou. Hostiny pořádáme nejen počestné, nýbrž i střídme. Nejenže se při našich hostinách vyhýbáme přemíře jídla a neprotahujeme je pitím neředěného vína, ale udržujeme i zábavu v důstojných mezích: cudná jsou naše slova a naše těla ještě cudnější. Většina z nás však zůstává tělesně neposkvřněna a užívá si věčného panenství, aniž by se tím chlubila. Zkrátka, krvesmilná touha je nám natolik vzdálena, že se někteří stydí i za počestný pohlavní styk. To, že odmítáme vaše úřady a nachové pruhy, ještě neznamená, že patříme k nejhorší spodině. Nejsme žádní spiklenci, zvlášť když všichni usilujeme o stejné dobro a na našich

²⁴¹ Viz poznámka č. 55.

²⁴² Mezi pohanskými bohy se incestní vztahy objevují poměrně často, například Zeus si vzal za manželku vlastní sestru Hému.

shromážděních se chováme stejně klidně, jako když jsme každý zvlášť. Nešuškáme si nic v zákoutích přesto, že se stydíte nebo bojíte poslouchat nás na veřejnosti. A to, že náš počet každým dnem roste, není dokladem našeho poblouznění, nýbrž svědectvím o našem chvályhodném jednání. Neboť jen příkladný a čestný způsob života dokáže udržet existující stoupence a získat nové. Naším poznávacím znamením nejsou žádné znaky na těle, jak se domníváte, nýbrž naše nevinnost a skromnost. Milujeme se vzájemnou láskou, což ve vás vzbuzuje pohoršení, protože neznáme nenávist. Nazýváme se navzájem bratry, což ve vás vyvolává závist, protože jsme dětmi jediného boha otce, protože jsme druhy ve víře a spoludědici boží naděje. Naopak vy se navzájem neznáte, propadáte vzájemné nenávisti a slovo bratr užíváte pouze tehdy, když mluvíte o bratrovrahu.

32. Myslíte si snad, že když nemáme žádné svatyně a oltáře, tak skrýváme objekt naší náboženské úcty? Proč bych měl vytvářet nějaký obraz boha, když podle zdravého rozumu je člověk sám obrazem božím? A jaký chrám bych mu měl postavit, když ho nemůže pojmout ani celý tento svět, který je jeho dílem? Mohl bych snad sílu takové vznešenosti uzavřít do maličké svatyně, když i já coby pouhý člověk setrávám ve větším prostoru? Není lepší uctívat ho v naší mysli nebo mu zasvětit chrám v našem srdci? Mám přinášet bohu oběti a dary, které zplodil k mému užitku, a vracet mu zpět to, co mi dal darem? To je projev nevděku! Bohulibou obětí má být dobré srdce, čistá mysl a neposkvrněné smýšlení. Zkrátka, kdo dbá o svou bezúhonnost, modlí se tím k bohu, kdo jedná spravedlivě, koná tím bohu oběť, kdo se vyhýbá podvodům, zajišťuje si tím boží přízeň, kdo vyrve člověka ze spárů nebezpečí, přinese bohu tu nejlepší oběť. To jsou naše obětní obřady, taková je naše bohoslužba. Měřítkem zbožnosti je u nás míra spravedlnosti. Další tvojí námitkou bylo, že Boha, kterého uctíváme, nelze vidět, ani ukázat. Ale právě proto, že boha nelze vidět, nýbrž pouze vnímat, v něj věříme. Jeho moc a jeho věčná přítomnost se projevuje v jeho díle a v pohybu celého vesmíru: když hřmí, když se blýská a létají blesky i když se vyjasní. Na tom,

že boha nevidíš, není nic divného: vždyť ani vítr a vánek není viditelný pro tvé oči, a přece uvádí vše do pohybu, třese vším a smýká. Rovněž slunce nelze spatřit, byť je nezbytnou podmínkou viditelnosti všech věcí, protože z jeho paprsků přechází oči a zrak toho, kdo se do nich dívá, se otupuje a po delší době ztratí schopnost vidět úplně. Jak bys pak mohl vydržet pohled na samotného tvůrce slunce, na zdroj onoho světla, když odvracíš zrak před jeho září a skrýváš se před jeho blesky? Chceš tělesnými očima spatřit Boha, a přitom je pro tebe neviditelná a nehmatatelná i tvoje vlastní duše, která ti dává život a řeč. Namítal jsi také, že Bůh neví nic o jednání lidí a že se ze svého nebeského sídla nemůže starat o všechno a znát každého jednotlivě. Pleteš se, človče, a jsi na velkém omylu. Jak může být Bůh daleko, když je jím naplněno a je mu známo nejen vše nebeské a pozemské, ale i vše, co leží mimo tento svět? Nejenže nám je všude na blízku, ale přímo nás prostupuje. Představme si znovu slunce: i ono zaujímá na nebi pevné místo, jeho světlo je však zároveň rozptýleno po všech zemích. Všude je přítomno ve stejné míře a na všem má stejnou účast, vším proniká a jeho záře nikdy nepomine. Tím spíš nemůže zůstat nic skryto před Bohem, který vše stvořil a na vše hledí a jenž je přítomen i v temnotě stejně tak jako v našich myšlenkách, jakési temnotě jiného druhu. A tak se veškerý náš život odehrává před jeho očima, nebo lépe řečeno, žijeme spolu s ním.

33. Ani se neopájejme falešnou představou o naší početnosti: nám sice připadá, že je nás hodně, ale pro Boha je nás jen málo. My rozlišujeme různé kmeny a národy: pro Boha je však celý svět jako jeden dům. Lidští vládci mají přehled o všem ve svém království jen díky službě svých úředníků. Bůh však nepotřebuje žádné zprávy; nejen že žijeme před jeho zraky, ale přímo v jeho náručí. Říkáš rovněž, že Židům nijak nepomohlo, že u svých oltářů a ve svých chrámech uctívali s posvátnou bází jediného boha. Ve své nevědomosti se pleteš a buď jsi zapomněl na to, co předcházelo, nebo to neznáš a posuzuješ vše podle pozdějších událostí. I Židé uctívali našeho Boha - je to totiž společný Bůh všech. Dokud mu prokazovali čistou, bezúhonnou a zbožnou úctu, dokud zachovávali jeho spásná přikázání, tak se jim

dařilo: z několika málo jich vzešlo bezpočet, z žebráků se stali boháči, z otroků vládci; stálo jich jen málo proti velkému množství, neozbrojení proti ozbrojeným, a přece na útěku spláchli s pomocí živlů a z božího příkazu své pronásledovatele. Přečti si znovu díla jejich historiků a pokud dáváš přednost římským autorům a pomineme-li staré dějepisce, tak se podívej do spisů o Židech Iosefa Flavie²⁴³ nebo Antonia Iuliana.²⁴⁴ Poznáš, že si Židé takový osud vysloužili svou lehkomyšlností a že je postihlo jen to, co jim bylo dříve předpovězeno, pokud budou nadále setrvávat ve své vzdorovitosti. Pak pochopíš, že spíš oni opustili Boha, než že by Bůh opustil je, a že nebyli zajati se svým Bohem, jak bezbožně říkáš, nýbrž že je Bůh vydal jako zběhy, kteří se zřekli jeho přikázání.

34. Pokud jde o popírání učení o požáru světa a odmítání toho, že se nebesa mohou rozpadnout a na zem může začít nečekaně padat oheň, to je omyl, rozšířený jen mezi nevzdělanými lidmi. Vždyť kdo z filozofů by zpochybňoval nebo odmítal, že vše, co vzniklo, je odsouzeno k zániku, a vše, co bylo stvořeno, je pomíjivé? A to se týká i nebe a všeho, co k němu patří. Podle názoru stoiků, až sladká voda z říčních pramenů přestane vyživovat moře a síla ohně nabyde vrchu, veškerá vláha se vypaří a celý tento svět vzplane.²⁴⁵ Podobná je i teorie Epikurejců o shoření částic a zániku světa.²⁴⁶ Platón²⁴⁷ tvrdil, že některé části světa jsou hned zaplavovány vodou, hned naopak zachváceny ohněm. A třebaže hlásal, že svět byl stvořen jako věčný a nepomíjející, přesto dodává, že pro samotného božského stvořitele, ale

²⁴³ Josephus Flavius (37/38-100 n.l.) byl židovského původu, vlastním jménem Josef, syn Mattatjáhův. V roce 64 n.l. působil v Římě, poznal jeho kulturu i vojenství. O dva roky později stanul v čele židovského povstání v Galilei, které bylo poraženo císařem Vespasiánem (69–79 po Kr.). Získal si jeho přízeň, žil a psal v Římě. Ve svém díle *Válka židovská* (Iúdaikú polemú pros Rhómaiús) popisuje příčiny a průběh války, a to na základě znalostí obou stran. Ve spise *Židovské starožitnosti* (Iúdaiké archailogiá) líčí dějiny Židů podle Starého zákona, jiných židovských spisů a dovádí je až do doby Nerona. Z dalších děl napsal například svůj vlastní *Životopis* (Iósephú bios).

²⁴⁴ Není zcela jasné, o jakou osobu se jedná, podle některých názorů mohlo jít o místodržícího provincie Judea v roce 70. n. l., o němž se zmiňuje Flavius Iosephus (*bell. lud.* VI,4,3) nebo o rétora, jehož jméno se objevuje u Aula Gellia (*Noct. Att.* XV,1,1), případně o nějakého nám neznámého římského historika.

²⁴⁵ Podle stoického učení vesmír v určitých cyklických periodách zaniká ve světovém požáru (*ekpyrósís*), aby se znovu obrodil ve stejné podobě jako předtím.

²⁴⁶ Podobně jako stoici i stoupenci Epikúra věřili, že svět je konečný a že elementy, z nichž se svět skládá, se jednou naruší a svět se rozpadne (srv. Lucretius, *rerum nat.* V, 407 nn.)

²⁴⁷ viz. poznámka č. 107.

jen pro něho, jesmrtelný a pomíjivý. Je zcela pochopitelné, že ten, kdo stvořil tuto stavbu světa, ji také může zbořit. Jak vidíš, filosofové učí to samé co my, ne však proto, že bychom šli v jejich stopách, nýbrž proto, že převzali náznak pravdy obsažený v božských předpovědích proroků, i když šlo o překroucenou pravdu. Nejvýznamnější filosofové, jako první Pýthagorás²⁴⁸ a především Platón, učí rovněž o možnosti znovuzrození, i když polovičatým a zkresleným způsobem. Tvrdí sice, že po rozpadu těla zůstává pouze duše, která je věčná a stěhuje se stále do nových těl, zároveň však dodávají, a tím překrucují pravdu, že se lidské duše vracejí do těl dobytčat, ptáků a divokých zvířat. Náзор, jenž není hoden bádání moudrých filosofů, nýbrž spíš komických výstupů mimů. K našemu účelu však stačí, že alespoň nějakým způsobem vaši filosofové souhlasí s naším názorem. Ostatně, kdo je tak hloupý nebo nejapný, aby se odvážil popírat, že když mohl být člověk stvořen Bohem poprvé, že by nemohl být stvořen znova? Že člověk není po smrti ničím, tak jako nebyl ničím ani před svým zrozením? Nebo že tak, jako povstal z ničeho, se nemůže z ničeho znovu zrodit? Vždyť počít to, co nikdy neexistovalo, je mnohem obtížnější než znovu zopakovat něco, co tu už bylo. Věříš snad, že jestliže něco zmizí z dohledu našeho omezeného zraku, že to přestává existovat i pro Boha? Každé tělo, ať už shoří na popel, rozpustí se na tekutinu, rozpadne v prach či se rozplyne ve výpary, je odebráno pouze nám, pro Boha, jenž je strážcem živlů, však existuje dál. A proto se nebojíme, jak vy věříte, nějaké újmy při pohřbívání žehem, pouze užíváme starého a lepšího zvyku – pochovávání do země. Jen se podívej, jak se celá příroda připravuje na budoucí znovuzrození, což je naší útěchou. Slunce zapadá a znova se rodí, hvězdy mizí a znova se vrací, květiny vadnou a zase znova vzejdou, stromy uschnou stářím a znova se zazelenají, semena vyklíčí, jen pokud prasknou. Tělo na tomto světě je na tom jako stromy v zimě: pod zdánlivou seschlostí se skrývá svěží zeleň. Nač spěchat, aby opět oživilo a vrátilo se zpět, když ještě panuje krutá zima? Musíme počkat, až přijde tělesné jaro. Jsem si

²⁴⁸ viz. poznámka č. 83.

dobře vědom toho, že většina lidí by si spíš přála s ohledem na své hříchy, aby z nich po smrti nic nezbylo, než že by tomu věřila. Raději by chtěli zcela zmizet ze světa, než se znovu narodit a podstoupit trest. A jejich pochybení se jen zvětšuje jednak volností, která je jim na tomto světě dopřána, jednak nezměrnou boží trpělivostí. Čím déle se však boží soud odkládá, tím je spravedlivější.

35, Knihy učenců i díla básníků však přesto lidem připomínají onu pověstnou ohnivou řeku a žár vycházející ze Styžské bažiny²⁴⁹, o nichž se říká, že jsou určeny k věčným mukám, a které jsou známy ze svědectví démonů a z věsteb proroků. Při těchto rozpálených březích a temném víru svatosvatě přísahá i sám vládce bohů Jupiter, neboť dopředu zná a děsí se trestu, který je určen jemu i jeho vyznavačům. A tato muka nemají žádných mezí ani hranic. Oheň nadaný rozumem tam spaluje těla hříšníků a zase je oživuje, šíří se a zároveň živí, podobně jako blesk, který svým ohněm zasáhne tělo, ale nestráví jej, nebo jako žár hory Etny či Vesuvu a všech dalších hořících zemí, který žhne, aniž by se kdy vyčerpal. Stejně tak i tento trestající oheň se nepase na zkáze těch, které spaluje, ale živí se tím, že drásá těla, aniž by je straval. O tom, že ti, kdo se neznají k bohu, ať už to jsou bezbožníci nebo hříšníci, podstupují zasloužená muka, mohou pochybovat pouze bezvěrci. Neznat se k otci a pánu všeho není o nic menší zločin, než jím pohrdat. A stejně tak jako je neznalost Boha dostatečným důvodem k trestu, tak naopak už jeho znalost napomáhá k odpuštění. I když jsme tedy při srovnání s vámi my křesťané v některých věcech méně vzdělaní, přesto se v mnohém jevíme lepšími, než jste vy. Zatímco vy cizoložství zakazujete, a přitom se ho dopouštíte, my jsme svým ženám jedinými muži. Zatímco vy trestáte zločiny, které už byly spáchány, my hřešíme už pouhým pomyslením. Zatímco vy se bojíte svědků, my i samotného svědomí, bez kterého nemůžeme být. Zkrátka zatímco věznice překypují množstvím vašich lidí, z křesťanů tam jsou jen ti, kteří jsou odsouzeni za svou víru, nebo ti, kteří od ní odpadli.

²⁴⁹ Styx (řeka Hrůz), jedna z pěti podsvětních řek (Styx, Acherón, Kókytos, Pyriflegethón, Léthé), pověstná tím, že při ní přísahali bohové a ani oni nesměli svou přísahu vzít zpět.

36, Nikdo ať nehledá útěchu v osudu a nezbavuje se odpovědnosti za svůj nezdar. I kdyby byl náš úděl v rukách náhody, naše mysl je přesto svobodná, a tak je člověk souzen podle svého jednání, ne podle svého společenského postavení. Co jiného je totiž osud než to, co Bůh přisoudil každému z nás? On, který zná dopředu vlohy člověka, určuje osud podle zásluh a vlastností jednotlivce. A tak nepykáme za naši vrozenou povahu, ale jsme trestáni za povahu našeho ducha. A dost o osudu, máme málo času, jindy to probereme pravdivěji a zevrubněji. To, že většinu z nás nazývají chudáky, ostatně není naši hanbou, nýbrž slávou. Přepych totiž rozkládá ducha, naopak střídmost ho posiluje. Přesto však, jak může být chudý ten, kdo nic nepostrádá, kdo nedychtí po cizím, kdo je bohatý bohem? Mnohem chudší je ten, kdo má mnoho a přitom baží po ještě větším bohatství. Abych vysvětlil, jak to myslím: nikdo nemůže být tak chudý, jako když se narodil. Ptáci žijí i bez rodinného majetku a každý den najdou nějaké krmení: tito tvorové se rodí pro nás, takže pokud po ničem dalším nedychtíme, máme vše. Ten, kdo se vydal na cestu, je tím šťastnější, čím je méně zatížen. A podobně i člověka kráčejícího po cestě života blaží víc, když ho nadlehčuje chudoba a neúpí pod břemenem bohatství. Pokud bychom přesto pokládali majetek za užitečný, vyžádali bychom si ho u Boha, neboť ten, komu patří vše, může nějakou část darovat. Ale my raději statky pohrdáme, než bychom je hromadili, raději toužíme po nevinnosti, usilujeme o zdrženlivost a chceme být raději dobrými než bohatými. To, že zakoušíme lidské tělesné hříchy sami na sobě a trpíme jimi, to není trest, ale vojenská služba. Slabosti totiž posilují statečnost a neštěstí je často tou nejlepší školou. Síla ducha i těla zkrátka bez výcviku a utrpení ochabuje. Vždyť všichni vaši udatní muži, které dáváte za příklad, nabyli slávy díky svým útrapám. Není to tedy tak, že by nám Bůh nemohl pomoci a že by námi opovrhoval, je přeci vládcem všeho a miluje své lidi, on jen každého jedince prověřuje a zkouší prostřednictvím neštěstí. Zkoumá povahu jednotlivce v nebezpečí, a pátrá v mysli člověka až do nejzazší smrti, bez obav, že by mu cokoli uniklo. Tak jako se pravost zlata prověřuje ohněm, i my se osvědčujeme v v krizích.

37 Jaká je to krásná podívaná pro Boha, když se křesťan potýká s bolestí, když se šikuje do boje proti výhrůžkám, trestům i mučením, když s úsměvem zadupává do země řinčení smrti a strach z kata, když proti králům a vládcům vztyčuje korouhev svobody a podrobuje se jedinému Bohu, jemuž náleží. A slaví triumfální vítězství nad těmi, kteří nad ním vynášejí rozsudek, a směje se jim do tváře! Vítězem je totiž ten, kdo dosáhne vytčeného cíle. Který voják by před zraky vojevůdce nepřivolával nebezpečí odvážněji než jindy? Nikdo totiž neobdrží vyznamenání dříve, než se osvědčí v boji. Ani vojevůdce však nemůže dát to, co nemá: může poskytnout vojenské počty, nemůže ale prodloužit život. Voják boží však nezůstane opuštěn v bolesti a jeho život nekončí smrtí. Křesťan sice může na první pohled vypadat jako ubožák, nemůže se jím však skutečně stát. Vynášíte až do nebe muže stížené neštěstím: Mucia Scaevolu,²⁵⁰ jenž si spletl krále a byl by zemřel mezi nepřáteli, kdyby nepřišel o pravici. Kolik z nás však pozbylo nejen pravici, ale celé tělo bez jakéhokoli nářku, když byli mučeni ohněm nebo upálení, přestože měli možnost dosáhnout propuštění? Nemusíme však s Muciem,²⁵¹ Aquiliem²⁵² nebo Regulem²⁵³ srovnávat jen muže. I naše děti a slabé ženy snášejí bolest a vysmívají se křížům, mučidlům, šelmám a všem strašlivým trestům s netečností vůči bolesti, kterou jim vnukl Bůh. Vy však, ubožáci, nechápete, že neexistuje nikdo, kdo by podstoupil trest bez důvodu nebo vydržel mučení bez pomoci Boha. Možná vás matou lidé, kteří se neznají k Bohu, a přitom oplývají bohatstvím, jsou zahrnováni počtami a jsou vlivní a mocní. Ti nešťastníci ale byli vyzdviženi tak vysoko proto, aby zažili tím hlubší pád. Takoví lidé jsou totiž krmeni jako obětní dobytčata určená k porážce a slavnostně ověňčováni jako oběti čekající na smrt. Někteří jsou dokonce vyzvednuti k moci a

²⁵⁰ Gaius Mucius Scaevola byl legendární římský hrdina z konce 6. stol. př.n.l. Když etruský král Porsenna obléhal Řím, vnikl Mucius Scaevola do jeho ležení, aby ho zabil. Etruskové ho ale přistihli a mučením ho chtěli donutit, aby prozradil své spojence, on však si na důkaz nebojácnosti sám upálil pravou ruku. Odtud získal i své *cognomen* Scaevola („Levák“), jeho původní příjmení bylo Cordus.

²⁵¹ viz. předchozí poznámka.

²⁵² Manius Aquilius byl římský konzul, který v roce 101 př.n.l. potlačil povstání otroků na Sicílii. Jako vůdce římského poselstva vyprovokoval pontského krále Mithridata VI. k válce s Římem. Byl jím ale v roce 88. př.n.l. poražen a Mithridatés mu prý nechal nalít do úst roztavené zlato, aby pomstil jeho chamtivost.

²⁵³ viz. poznámka č. 210.

nadvládě, aby jim svoboda jejich postavení umožnila volně projevit jejich přirozené sklony a zvrácené uvažování. Je totiž vůbec možné nějaké trvalé štěstí bez poznání Boha, jestliže existuje smrt? Štěstí je jako sen, který zmizí dříve, než se ho dotkneš. Jsi králem? Ale bojíš se stejně, jako se jiní bojí tebe. A i když jsi obklopen početnou družinou, v nebezpečí zůstáváš sám. Jsi bohatý? Na štěstí se ale nedá spoléhat a vybavit se na krátkou cestu životem velkými zásobami je spíš přítěží. Honosíš se sekýrami²⁵⁴ a purpurem?²⁵⁵ Jak zpozdilá je lidská zaslepenost a jak prázdné je uctívání společenského postavení: blýskáš se nachovým rouchem, ale mysl máš poskvrněnou. Jsi vznešeného rodu, vychvaluješ své rodiče? Všichni se přece rodíme se stejným životním údělem, lišíme se pouze osobní ctností. My, kteří vyznáváme jako nejvyšší hodnoty mravnost a cudnost, se právem vyhýbáme zkaženým radovánkám, neúčastníme se vašich průvodů a podívaných. Dobře totiž víme, že mají původ v pohanských obřadech, a pohrdáme jejich zhoubnou lákavostí. Kdo by se totiž neděsil rvaček a běsnění davů při kurulských hrách?²⁵⁶ Nebo organizovaného vraždění při gladiátorských zápasech? Ani při divadelních hrách není všeobecné běsnění o nic menší a vzhledem ke své nemravnosti nejsou o nic přijatelnější. Herec v mimu chvíli vypráví o cizoložství, chvíli ho sám předvádí, a tím, jak ten nudný komediant předvádí milostnou touhu, probouzí vášně v divácích; hanobí vaše bohy tím, že na sebe bere jejich masku a předvádí jejich smilstvo, sténání a návaly nenávisti, a předstíraným utrpením a jalovými gesty a posunký se vám snaží vehnat slzy do očí. A tak zatímco ve skutečném světě bažíte po vraždě, v tom vybájeném nad ní pláčete.

38. Tím, že odmítáme zbytky z obětí a poháry po úlitbě, nedáváme najevo svůj strach, ale hlásíme se k pravé svobodě. Přestože jsou všechny plody neporušitelným božím darem, který nemůže být poškozen žádnou lidskou činností, zdržujeme se takových věcí. Nechceme

²⁵⁴ Svazek prutů ovinutý červeným řemením se sekýrou vetknutou doprostřed byl odznak magistáta (úřední funkce), který měl moc nad životem a smrtí občanů.

²⁵⁵ viz. poznámka č. 54.

²⁵⁶ Kurulští aedilové byli dva úředníci, kteří měli na starost péči o město, jeho bezpečnost, zásobování a mohli pořádat hry, což přinášelo velkou popularitu.

totiž, aby se někdo domníval, že se podřizujeme démonům, kterým se obětuje, nebo že se stydíme za naši víru. Není pochyb o tom, že i my si náruživě užíváme jarních květin, ať už si utrháme jarní růži, lilii či nějakou jinou květinu vábivé barvy a vůně. Užíváme je jak nesvázané a volně roztroušené, tak spletené do věnců, které si ovijíme kolem krku. Hlavu si ovšem, s prominutím, nevěncíme: nasáváme totiž libou vůni květin raději nosem než lebkou a vlasy. Stejně tak nevěncíme mrtvé. V tomto ohledu se divím spíš já vám, jak to, že mrtvému, pokud ještě cítí, dáváte pochodně, a pokud nic necítí, věnec. Vždyť je-li blažený, nic nepotřebuje, a je-li nešťastný, nemůže se z květin těšit. Náš pohřeb je stejně poklidný jako náš život: nesplétáme žádné věnce, které stejně uschnou, ale čekáme na věnec stále živých božích květin. Jsme klidní, skromní, spoléháme se na laskavost našeho Boha a naše současná víra v boží velikost živí naši naději na budoucí štěstí. A tak budeme vzkříšeni v blaženosti a již nyní žijeme rozjímáním nad naší budoucností. To, že ten attický šašek Sókratés vyznává, že nic neví, je jeho věc, může se pyšnit svědectvím falešného démona. Ať si Arkesilaos²⁵⁷, Karneadés,²⁵⁸ Pyrrhón²⁵⁹ a celé ty zástupy akademiků²⁶⁰ pochybují a Simonidés²⁶¹ ať na věky odročuje svůj verdikt. Domýšlivost filosofů, těch zkažených, cizoložných tyranů, vždy připravených – jak dobře víme - výmluvně kritizovat své vlastní neřesti, si nezaslouží než naše pohrdání. My nedáváme svou moudrost okázale najevo, ale skrýváme ji ve svém nitru, my o vznešených zásadách neřečníme, ale žijeme podle nich. Naší chloubou je, že jsme dosáhli toho, co oni s takovým úsilím marně hledali a nedokázali najít. Proč na sebe nevražít, proč si závidět, když boží pravda uzrála právě v naší době? Těšme se z našeho štěstí a řiďme se hlasem pravdy, ať jsou pověry potlačeny, bezbožnost zažehnána a pravá víra zachována.

²⁵⁷ viz. poznámka č. 60.

²⁵⁸ viz. poznámka č. 61.

²⁵⁹ Pyrrhón (360-270 př.n.l.) byl zakladatelem skeptické filosofické školy: jelikož nelze poznat absolutní pravdu, je třeba se zdržet jakéhokoli rozhodování.

²⁶⁰ viz. poznámka č. 62.

²⁶¹ viz. poznámka č. 63.

39. Když Octavius domluvil, nějakou dobu jsme mlčeli úžasem a upřeně hleděli před sebe. Pokud jde o mě, rozplýval jsem se obdivem nad tím, že věci, které lze spíš vycítit než vyjádřit slovy, dokázal doložit důkazy a ilustrovat příklady a odkazy na spisy významných autorů. Dokázal umlčet své protivníky stejnými filosofickými zbraněmi, jichž použili i oni, ukázal, že pravda je nejen snadno přístupná, ale i přijatelná.

40. Zatímco jsem v duchu přemítal o těchto věcech, Caecilius ze sebe vychrlil: „Blahopřeji svému Octaviovi, ale i sobě, z celého srdce a ani nečekám na konečný verdikt. Zvítězili jsme oba a já si přivlastňuji vítězství, i když to není slušné. Neboť on sice nade mnou zvítězil, já však slavím triumf nad bludem. Pokud jde o jádro našeho sporu, tak uznávám, že existuje prozřetelnost, ustupuji v otázce boha a souhlasím, že tato sekta, nyní už naše společná, je morálně bezúhonná. Přesto i nyní mám na srdci několik otázek, které nijak neodporují pravdě, jejich vyřešení je ale nezbytné k úplnému pochopení základů víry. Protože se však již slunce kloní k západu, nechme si je na zítra, abychom je mohli probrat nyní už snáze, když se v základních věcech shodujeme.“ Řekl jsem: „O to více se raduji já za nás za všechny, protože i podle mě zvítězil Octavius a navíc jsem byl zbaven nevděčné povinnosti rozhodnout tuto při. Octaviovy zásluhy nelze slovy vychválit: svědectví člověka, navíc jediného, je totiž příliš slabé. On však má znamenitý boží dar: jeho řeč inspiroval sám Bůh a s jeho pomocí také uhájil pravdu. Pak jsme plni radosti a veselí odtud odešli: Caecilius se radoval, protože uvěřil, Octavius protože zvítězil a já protože jeden uvěřil a druhý zvítězil.

SEZNAM POUŽITÝCH ZKRATEK

aj.- a jiné

ANF- Ante-Nicene Fathers

apod.- a podobně

atd.- a tak dále

č.- číslo

EA- Encyklopedie antiky

Ecl.- Ecloga

KIP- Der Kleine Pauly

mj.- mimo jiné

mn. č.- množné číslo

n.l.- našeho letopočtu

OCD- Oxford Classical Dictionary

prof.- profesor

přel.- přeložil/a

př.n.l.- před naším letopočtem

r. – roku

Rom.- Romulus

SPN- Státní pedagogické nakladatelství

srv.- srovnání

stol.- století

tj.- to je

tzn.- to znamená

viz.- videlicet

SEZNAM ZKRATEK CITOVANÝCH DĚL

APULEIUS

metam.- Metamorphoses

AULUS GELIUS

noct. att.- Noctes Atticae

CAESAR

bell. gall.- de bello Gallico

CELSUS

med. – De medicina

CICERO

fat.frg.- De fato

ENNIUS

ann.- Annales

HOMÉR

Il.- Ilias

Od.- Odyssea

IUVENALIS

satir.- Saturae

LUCRETIUS

rer.nat.- De rerum natura

OVIDIUS

met.- Metamorphoses

sv. PAVEL

sk.- Skutky apoštolů

PETRONIUS

sat.- Satiricon

PLINIUS STARŠÍ

N.H.- Naturalis historia

VERGILIUS

aen.- Aeneis

georg.- Georgica

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

Edice:

MINUCIUS FELIX: *Octavius*. Reclam. Bernard Kytzler (eds), Stuttgart-München 1993.

MINUCIUS FELIX: *Octavius*. The Loeb Classical Library, G.P. Goold (eds), London 1977.

Překlady:

AUGUSTINUS: *O boží obci*. Karolinum s.l. 2007 (přel. J. Nováková)

MINUCIUS FELIX: *Octavius*. Praha 1940 (přel. F. Stiebitz)

HOMÉR: *Ilias*. Praha 1999. (přel. O. Vaňorný)

HOMÉR: *Odyssea*. Praha 1999. (přel. O. Vaňorný)

HÉRODOTOS: *Dějiny*. Praha Academia 2004. (přel. J. Šonka)

VERGILIUS: *Aeneis*. Praha Academia 2011. (přel. R. Mertlík)

LIVIUS: *Dějiny*. Díl 1., 2., Praha Svoboda 1979. (přel. P. Kucharský a Č. Vránek)

Sekundární literatura:

BAYLIS, H. J.: *Minucius Felix and His Place Among the Early Fathers of the Latin Church*. London: SPCK / New York & Toronto: MacMillan, 1928.

CONTE, G. B.: *Dějiny římské literatury*. KLP Praha 2008.

COUNSINS, P. J.: *Great Lives in Troubled Times: The Date and Setting of the Octavius by Minucius Felix*. Vox Evangelica 27 (1997), 45-56.

GRAVES, R.: *Řecké mýty*. Kma s.l. 2004.

HAMMOND, N.G.L.- SCULLARD, H.H.: *Oxford Classical Dictionary*. Oxford University Press Oxford 1970.

Kolektiv autorů: *Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike in fünf Bänden*. Deutscher Taschenbuch Verlag München 1993.

Kolektiv autorů: *Encyklopedie antiky*. Academia Praha 2003.

Kolektiv autorů: *Slovník antické kultury*. Svoboda Praha 1974

Kolektiv autorů: *Slovník latinských spisovatelů*. LEDA Praha 2004.

KUN, K. A.: *Starořecké báje*. SPN Praha 1977.

MAREK, V.- OLIVA, P.- CHARVÁT, P.: *Encyklopedie dějin starověku*. Libri Praha 2008.

LISOVÝ, I.: *Řím věčný a okouzující. Průvodce dějinami starověkého města*, díl I. a II. Repronis Ostrava 2006.

LISOVÝ, I.: *Věčné město bohyně Athény. Heslovitý průvodce dějinami a kulturou starověkého Řecka*. Regia Praha 2005.

PRAŽÁK, J.- NOVOTNÝ, F.- SEDLÁČEK, J.: *Latinsko-český slovník*. Praha 1933.

SCHAFF, P.: *ANF04. Fathers of the Third Century: Tertullian, Part Fourth; Minucius Felix; Commodian; Origen, Parts First and Second*. Christian Classics Ethereal Library s.l. 2006.

SANDYS, E. John: *Latin epigraphy: an introduction to the study of Latin inscriptions*. Cambridge s.d.

STIEBITZ, F.: *Stručné dějiny římské literatury*. SPN Praha 1977.

ŠUBRT, J.: *Římská literatura*. OIKOYMENH Praha 2005.

VAN DEN BERG, Ch.: *The Imitation of Some Structural Techniques in Cicero, Tacitus, and Minucius Felix*. Yale University – Thesaurus Linguae Latinae (Munich) 2007.

.

RESUME

Cílem mé diplomové práce bylo pořídit nový český překlad latinského apologetického spisu Minucia Felika *Octavius* do českého jazyka. Překlad je doplněn poznámkovým aparátem vysvětlujícím základní aspekty římského náboženského života a římské realie, na něž se v daném díle odkazuje a které by mohly být současnému čtenáři nesrozumitelné. Práce je rozdělena do dvou částí, první představuje úvodní literárně historická studie, která zasazuje dílo Minucia Felika do širšího kontextu latinské apologetické literatury, druhou část představuje vlastní překlad s komentářem. V úvodní literárně historické studii je vysvětlen pojem apologie, objasněny počátky latinské apologetické literatury a hlavní znaky této literární produkce, sledován její vývoj až do počátku 5. století a uvedeni nejdůležitější latinskí apologeté. Hlavní část úvodní studie, věnovaná samotnému spisu *Octavius*, se zabývá základními problémy spojenými s tímto dílem, jako jsou nejasnosti ohledně datace a lokace díla i osobnosti samotného autora. Dále je v ní obsažena analýza struktury tohoto dialogu, využití žánrových konvencí filosofického dialogu a rozložení rolí postav, které v dialogu vystupují. Hlavní část předkládané práce pak tvoří vlastní překlad s poznámkovým aparátem.

SUMMARY

The aim of my diploma thesis was to provide a new Czech translation of the Latin apologetic work *Octavius* whose author is Minucius Felix. The translation is supplemented with footnotes explaining the basic aspects of the Roman religious life and Roman life and institutions to which the author referred in his work and which could be unintelligible for the contemporary reader. The thesis is divided into two parts. The first part is composed of an introductory literary and historical study which puts the work of Minucius Felix into broader context of the apologetic literature and the second part consists of own translation with commentary. In the introductory literary and historical study the concept of apology is explained, the origins of the Latin apologetic literature and the main features of this literary production are clarified; its development is followed until the beginning of the fifth century and the most important Latin apologists are introduced. The main part of the introductory study, focusing on the work *Octavius* itself, deals with the basic problems connected with this work, such as opacity concerning the dating and location of the work and the personality of the author himself. Further, it contains the analysis of the structure of the dialogue, the use of genre conventions of philosophical dialogue and the distribution of roles of the characters that appear in the dialogue. The main part of the thesis comprises the own translation with footnotes.